

74.261.4

Э 53

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. КЪ.

кар: 2977

Л

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ДЕРСЛЕРИ

3 класс

ЧЕРКЕССК — 1984

ЭЛЖЪАНЛАНЫ М. КЪ.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ДЕРСЛЕРИ

3 класс

УСТАЗГЪА
МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

2 ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес областны окъуу бѣлюю теджегенди

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюю
Черкесск 1984

74.261.4

(07) (карач.)

Э 53

Баш рецензентле: СЮЙЮНЧЛАНЫ Х. И.
БОТТАЛАНЫ Л. З.

кар. 2974

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1984

АЛ СЕЗ

Бу китаб устазгъа, артыкъсыз да джангы башлагъанига, болушлукъгъа деген муратда чыгъады. Биринчи кере 1975 джыл чыкъгъан эди быллай болушлукъ. Бу экинчи кере чыкъгъаныды.

Болушлукъну аллында программаны бѐлюмлерин окъутууну юсюнден методика оюмла бериледиле.

Байламлы тилни ёсдюрюуге аслам эс бѐлюнеди. Аны юсюнден методика оюмла бериледиле. Андан мурат: бир тема бла байланган соруулагъа джууаб берирге, сюжет суратлагъа кѐре айтымла къуаргъа, окъулгъанны планын хапарлаучу, соруучу айтымла бла сала билирге, 70—100 сѐздеп къуралгъан текстни, сохта кеси джарашдыргъан планнга кѐре, магъанасын аууздан эмда джазыб, толу эмда къысхартыб айта, джаза билирге, окъулгъанны формасын тюрлендириб, туура сѐз бла хайырланыб айта, джаза билирге, суратха, кинофильмни энчи эпизодларына кѐре, хапарчыкъ джаза, тенгине, джууугъуна письмо, классда, пионер отрядда болгъан затланы юсюнден къабыргъа газетге заметка джаза билирге юретиу.

Болушлукъда тематика план эмда хар дерсни планы бериледиле. Ала юлгю халда джазылгъандыла. Устаз, сохталаны билимлерине таяна, школну окъуу базасына кѐре, аланы тюрлендирирге эркинди эмда борчлуду.

Болушлукъда тематика план бла дерслени планларында ишле «Къарачай тил» китабны тѐртюнчю (баяулу) чыкъгъаны бла бериледиле.

ГРАММАТИКА, ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ

Ючюнчю классны программасы «Сѐз», «Тилни кескелери», «Айтым», «Байламлы тил» деген бѐлюмледен

къралады. «Сѣз» деген бѣлюмюне сѣзню кърамы, «Тилни кесеклерине» деген бѣлюмюне ат, сыфат, алмаш, этим, санау, сѣзлеу, байлам киредиле. Бу темаланы окъутур ючюн джангы программа бла 59 сагъат бериледи.

«Айтым» деген бѣлюмюне бу темала киредиле: бош, къош айтымла, айланыу, туура сѣз. Быланы окъутур ючюн 35 сагъат бериледи.

«Байламлы тил» бѣлюмюне башында айтылгъан темаланы окъутур ючюн берилген сагъатладан 25 энчи сагъат бѣлюнеди.

Бу дерследе сохтала изложение, сочинение джазартгъа юренедиле. Тил ъсдюрюу ишле грамматиканы, тюз джазыуну дерслеринде да орун алгъанлай турадыла.

Джылны аллында ал класслада башында эгертилген темаладан алгъан билимлерин эсге тюшюредиле, анга таяна, устаз джангы билим береди.

ГРАММАТИКАНЫ БѢЛЮМЛЕРИН ОКЪУТУУНУ ЮСЮНДЕН

Сѣзню кърамы

Сѣзню кърамындан (тамыр бла аффикслен) экинчи классда сохтала хапар алгъандыла. Ючюнчю классда сѣз къраучу аффикслени окъуйдула, ала бла джангы сѣзле кърайдыла (*мал — малчы, маллыкъ, малчылыкъ, маллы, малсыз* дегенча). Бу классда бир тамырлы сѣзлени айыра билирге юренедиле. *Темирчи* бла *темирли, джанлы* бла *джанады, къылчыкъ* бла *къылады* деген сѣзле бир тамырлы сѣзлемидиле, деб устаз соруу салса, сохталадан бу соруугъа тюрлю-тюрлю джууабла эштирге боллукъду. Бир къаууму айтыргъа боллукъду бир тамырлыдыла деб, бир къаууму да огъай деб.

Биринчи къауум айтыргъа боллукъду:

— *Темирчи* бла *темирли* деген сѣзле *темир* деген тамырдан, *джанлы* бла *джанады* дегенле да *джан* деген тамырдан, *къылчыкъ* бла *къылады* деген сѣзле да *къыл* деген тамырдан къраладыла. Ол себебден была бир тамырлы сѣзледиле, деб. Магъаналары ол сѣзлени бир-бирине джууукъмудула, деб соруу салынса, не айтыргъа боллукъдула?

Темирли — сауутду. Алгъын заманда объемну ълче-

си болгъанды; *темирчи* адамды; къалгъан сёзлени да магъаналары бир-бирине джууукъ тюлдюле.

Айталмасала, устаз болуша, бу оюмгъа келедиле: бир тамырлы сёзлени тамырлары бирча, магъаналары да бир-бирине джууукъ болургъа керекдиле.

Бир тамырлы сёзлени тамырларын айыра билир ючюн, ала бир тамырлы болгъанларын ангылатыр ючюн, быллай ишле берирге боллукъду:

1. Бир тамырлы сёзлени тизгинин бериб, аланы тамырларын табыу: сабан, сабанчы, сабанлыкъ, сабансыз, сабанлы.

2. Бир тамырлы сёзлери болгъан айтымладан неда байламлы текстчикден бир тамырлы сёзлени, аланы тамырларын белгилеу ишле: *малчыны малларында маллыкъгъа джараулу малла кёбдюле. Темирчи темир ишлейди. Хасан темирчилик этгенли, талай джыл болады.*

3. Берилген тамырладан джангы сёзле къурау.

Къой деген тамырдан *ким?* деген соруугъа джууаб этген сёз къурау (*къойчу*); *къойчу* деген сёзден не? деген соруугъа джууаб этген, ишни аты болгъан сёз къурау (*къойчулукъ*)...

Сёзню тамырын айыргъандан сора, аффикслени юсюнден алгъан билимлерин теренлетиу ишле этиледиле. Сёз тюрлендириучю бла сёз къураучю аффикслени тилде нек керек болгъанларын айырадыла. Аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къурау ишле баджарыладыла.

Юлгю. Ахмат, ферма, ишле. — Ахмат фермада ишлейди.

Чалкъы — чалкъычы, чаллыкъ, чалкъычылыкъ...

Сёзню къурамын окъугъандан сора, сохтала магъанасы бир-бирине джууукъ неда къаршчы болгъан сёзле бла шагърей боладыла, ала бла тилде хайырлана билирге юренедиле. Ючюнчю классда къош сёзле бла биринчи кере шагърай боладыла.

Программаны бу бёлюмюн къалай окъутургъа керек болгъаны дерслени планларында бериледи.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ

Ат

Экинчи классда атны юсюнден окъулгъанны (атны магъанасы, энчи эмда тукъум атла, энчи атлада уллу

харифни джазылыуу, атны бирлик эмда кёблук санда джюрютюлюю) къайтарадыла. Иелик атла бла биринчи тубейдиле. Тюз атланы джалгъаныуларын биринчи кере окъуб башлайдыла. *Болуш* деген термин бла биринчи кере тубейдиле, аны магъанасын айырадыла. Болушланы окъутхан кёзюуде, артыкъсыз да иелик бла тамамлаучу болушланы бир-биринден айыралмай, сохтала бек кыйналадыла, не ючюн десенг, соруулары бирча болгъаны себебли, аланы бир-биринден айыргъан тынч тюдю.

Ол себебден бериледиле айтымла, *кимни? нени?* деген соруулагъа джууаб этген сёзле айтымда къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин айырадыла. *Асхатны атасы Асхатны бек сюеди. Кимни атасы? — Асхатны атасы* (иелик болуш), *кимни сюеди? — Асхатны сюеди* (тамамлаучу болуш).

Дагъыда тамамлаучу болушну болуш аффиксиз келген кёзюуюн баш болуш бла къатышдырыргъа ёч боладыла. *Балыуа къой кютеди*. Къой не? деген соруугъа джууаб этгени себебли, баш болуш бла къатышдырадыла.

Бу кёзюуде да сорууланы кючу бла айырадыла. *Ким кютеди? — Балыуа кютеди*. (*Балыуа* баш болушдады, айтымда башчы болуб келеди). *Балыуа не кютеди? — Къой кютеди*. *Къой* деген сёзге *нени?* деген сорууну салыргъа боллукъмуду? (*Къойну кютеди*). Алай бла, *къой* да, *къойну* да тамамлаучу болушда болгъанларын айырадыла, айтымда сансыз членле болуб, *кютеди* деген этим бла байланыб келгенлерин айтадыла.

Къалгъан болушланы энчи соруулары болгъаны себебли, бир-биринден айыргъан кыйын тиймейди.

Ючюнчю классда кзуру тюз атланы джалгъаныуларын окъуйдула. Джалгъаныуну окъугъан кёзюуде сохтала билирге керекдиле:

1. Болушланы сорууларын.
2. Болуш аффикслени.

Бериучю болушну аффикслерине эс бёлюрге керекди. Сохтала *-ха*, *-гъа* аффикслени бир-бири бла къатышдырадыла. Ол себебден устаз *х* харифни джазылыуун эсге сала турургъа керекди. (Б, д, с, т, ф, х, ч, ш харифледен сора, бёлюмде къаты ачыкъ болса, *х* харифни джазылыуун.)

Сыфат

Биринчи классда *къаллай? неллай?* деген соруулагъа джууаб этген сёзле бла шагърей болгъандыла. Экинчи классда бу соруулагъа джууаб этген сёзле затны ышанын кёргюзедиле. Бу къауум сёзлеге *сыфат* дейдиле деген джорукъну биледиле.

Ючюнчю классда сыфатны магъанасын айырадыла, тюз сыфатла бла шагърей боладыла, сыфат айтымда ат бла келсе, болушлада тюрленмегенин кёредиле (*къызыл галстук, къызыл галстукну, къызыл галстукга, къызыл галстукну байладым, къызыл галстукда, къызыл галстукдан*). Магъанасы джууукъ неда къаршчы болгъан сыфатла бла тилде хайырланьыргъа юренедиле.

Сыфатны окъутхан кёзюуде сохтала затны кёргюзген сёзле бла затны ышанын танытхан сёзлени бир-биринден айыра билирге керекдиле. Берилген сёзлеге соруула салынадыла, затны кесин танытхан, аны ышанын танытхан сёзлени айырадыла. *Ким?* — джашчыкъ. *Къаллай джашчыкъ?* — джигит джашчыкъ, акъыллы, добар джашчыкъ...

Сыфат затны ышанын танытханы себебли, хар заманда ат бла джюрютюлгенин ангылайдыла. Сыфат, ат бла келсе, болушлада, санлада тюрленмегенин билирге керекдиле. (*Сары бояу, сары бояула, сары бояуданы...*)

Сыфатны окъутхан кёзюуде быллай орфография ишле этдирирге боллукъду: 1) къангадан, китабдан кёчюрюб джазыу; 2) берилген атлагъа тыйыншлы сыфатла къоша джазыу; 3) берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу (*джангы китаб*: джангы китаб эски китабдан арну этилгенди); 4) суратлау халда изложение, сочинение джазыу.

Алмаш

Ючюнчю классда бетлеучю алмашла бла шагърей боладыла. Этимни окъугъан кёзюуде аланы къайтарадыла.

Алмашны ат бла, сыфат бла къатышдырыргъа сохтала ёч боладыла: аланы соруулары бирчадыла. Ол себебден алмашны тилде нек джюрютюлгенин ангылатыргъа керекди. Сохталаны ол оюмгъа келтирир ючюн,

былла иш этерге боллукъду. Текст бериледи, анда табсыз айтылган джерчиклерин табадыла, ол сёзлени къаллай сёзле бла ауушдуругъа боллугъун айтадыла.

Сёз ючюн: Исса школгъа барады. Исса пионерди. Иссаны къызыл галстугу барды. Муссаны да къызыл галстугу бойнунда къызарады.

Соруула:

1. Бу текстде табсыз айтылган джери бармыды? (Барды. *Исса* бла *къызыл* деген сёзле талай кере къайтарылыб айтыладыла. Ол тилни ушагъыусуз этеди.)

2. Ушагъыулу болур ючюн, не этерге керекди? (Ол сёзлени башха сёзле бла ауушдуругъа керекди.)

3. Экинчи айтымда *Исса* деген сёзню къаллай сёз бла ауушдуругъа боллукъду? (*Ол*) Ючюнчю айтымда уа? (*Аны*.)

4. Тёртюнчю айтымда *къызыл* деген сёзню къаллай сёз бла ауушдуругъа боллукъду? (*Аллай*.)

Алай бла, бу текстге келедиле:

Исса школгъа барады. Ол пионерди. Аны къызыл галстугу барды. Муссаны да аллай галстугу барды.

Андан оюм: атны, сыфатны орнуна келиб, аланы сорууларына джууаб этген сёзлеге *алмаш* дейдиле деген оюмгъа келедиле. Алмашны тилде нек джюрютюлгенин айырадыла.

Бетлеучю алмашладан сёзню былай башларгъа боллукъду:

- Сен не этесе?
- Мен дерсими этеме.
- Ол не этеди?
- Ол меннге болушады.

Соруула:

Мен, сен, ол деген сёзле тилни къайсы кесегини орнуна келедиле? (*Атны*.)

Ала неледиле? (*Алмашладыла*.)

Алмашланы кёблук саннга саладыла: *мен — биз, сен — сиз, ол — ала*. Алагъа бетлеучю алмашла деб нек айтылгъанын айырадыла.

Андан сора бетлеучю алмашланы джалгъаныуларын окъуйдула. Бетлеучю алмашланы къоша, айтымла къураб джазадыла.

Этим

Ючюнчю классда ал класслада этимни юсюнден алган билимлерин эсге тюшюредиле. Бу кезюуде былай ишле этерге боллукъдула:

1. Затланы не этгенлерин кёргюзген сёзлени тюблерин сыза, кьангадан, китабдан кечюрюб джазыу.

2. Этимлеге соруула сала джазыу (не этгенди? не этеди? не этерикди?)

3. Башындагъы соруулагъа джууаб этген этимлени кьоша джазыу.

4. Бусагъат, озгъан, боллукъ заманланы этимлерин айырыб джазыу.

5. Бир заманны башха заман бла ауушдуруб джазыу.

Ючюнчю классда этимни джегилиюу бла биринчи кере тюбейдиле. Джегилиуден хапар берирни аллында бетлеучю алмашланы эсге тюшюредиле. Этимни джегилию таблицасын былай кьурагъа боллукъду: бетлеучю алмашланы устаз кьангада бу юлгю бла джазады:

Бирлик сан

Мен

Сең

Ол

Кёблюк сан

Биз

Сиз

Ала

Сохтала бетлеучю алмашланы эсге тюшюредиле, алагъа бетлеучю алмашла деб нек айтылгъанын айырадыла. Устаз, сохталаны болушдура, алмашлагъа этимле кьоша джазады.

Мен джазама, билеме, джазгъанма, билгенме, джазарыкъма, билликме.

Сен джазаса, билесе, джазгъанса, билгенсе, джазарыкъса, билликсе.

Ол джазады, биледи, джазгъанды, билгенди, джазарыкъды, билликди.

Биз джазабыз, билебиз, джазгъанбыз, билгенбиз, джазарыкъбыз, билликбиз.

Сиз ...

Ала ...

Таблицаны кьурагъандан сора устаз соруула салады:

Башындан энишге окъусакъ, этимле кьалай тюрлендиле? (Бетледе, санлада.)

Солдан онгнга окъусакъ а? (Заманлада.)

Дерсибизни темасы не эди? (Этимни джегилию.)

Этимни джегилиюу деб неге айтадыла? (Этимни бетледе, санлада, заманлада тюрлениуюне *джегилию* дейдиле деген оюмга келедиле.)

Джегилиюу бла шагърей болгъандан сора бет аффикслеге эс бёледиле. Этимлени бетлеге салгъанда къошулгъан аффикслени дефис бла айыра джазадыла, бет аффикслени къалай джюрютюлгенлерин айырадыла, бет аффикслени таблицасын къурайдыла.

Этимни джегилиюун окъугъан кёзюуде быллай ишле этерге боллукъду:

1. Берилген юлгюу бла этимлени джегилиюулерин этерге, бет аффикслени белгилерге.

2. Берилген текстде хар этимни бетин, санын, заманын айыруу.

3. Текстден керекли этимлени айырыб джазыу (озгъан заманда экинчи, ючюнчю бетледеги этимлени дегенча).

4. Бир бетни башха бет бла алмашдырыб джазыу. Хапарчыкъ бериледи биринчи бетде, аны экинчи неда ючюнчю бет бла ауушдура джазыу.

5. Бирлик санны кёблукъ саннга айландыра джазыу неда кёблукъ санны бирлик саннга айландыра.

6. Керекли бетде, заманда хапарчыкъ къураб джазыу.

Санау

Ючюнчю классда *санау* деген терминге биринчи кере тубейдиле. Бу классда къуру санчы, тизгинчи санаула бла шагърей боладыла, бош, къош, къурау санаулары тюз джазылыулары айырадыла.

Программада берилген темаланы ангълатыр ючюн, быллай ишле этиледиле:

1) Айырылыб басмаланган санаулагъа соруула салыб, магъаналарын айыруу.

2) Соруулагъа толу джууабла джазыу.

3) Санаулары тублерин сыза джазыу.

4) Санаулагъа соруула сала джазыу.

5) Суратха къараб, санаулары хайырландыра, хапарчыкъ къураб джазыу.

6) Санаулары къурамларын айыра джазыу (тамыр бла аффикслени).

7) Берилген текстде санаулары сөзле бла джазыу.
8) Берилген сөзтүтүшлэ бла айтымла кыраб джазыу.

9) Керекли болушлагы сала санаулары, айтымла кыраб джазыу.

10) Берилген текстден санаула бла ала айгыакылаб келген сөзлени айырыб джазыу.

Сөзлеу

Ючюнчю классда *кыачан? кыайда? кыалай?* деген соруулагы джууаб этген сөзлеуле бла шагърей боладыла. *Сөзлеу* деген терминге биринчи кере тубейдиле. Сохтала сөзлеулени ат, сыфат бла кыатышдырыгы ёч боладыла. Сөзлеуню атдан кыалай айырыгы боллугуну юсюнден быллай ишле этерге боллукыду.

Берилген текстледе сөзлеуле бла атлары айыра билиу.

Юлгю: Зина шахаргы барады. Ол шахарда окыуиду. Тамара шахардан келеди. Тенгleshдиригиз:

Зина ары барады. Ол анда окыуиду. Тамара андан келеди.

Бу айтымлада атла: *шахаргы, шахарда, шахардан — кыайры? кыайда? кыайдан?* деген соруулагы джууаб этедиле. Экинчи кыауум айтымда сөзлеуле: *ары, анда, андан* — ол соруулагы джууаб боладыла. Ол себеден быланы бир-биринден соруулары кыюу бла айырыу сохталагы кыыйын тиеди. Былайда болушурукы аланы грамматика ышанларыдыла. Быллай соруула салынадыла:

Шахаргы, шахарда, шахардан деген сөзледе тамыр кыайсыды?

Шахар не соруугы джууаб этеди? Нени кьргюзеди? *-да, -гы, -дан* аффиксле кыайсы болушлары аффикслеридиле? (*Неге? — шахаргы; неде? — шахарда; неден? — шахардан* бериучю, орунлаучу, башлаучу, болушлададыла.)

Экинчи кыауум сөзле: *ары, анда, андан* — нени кьргюзедиле? (Ишни кыайда этилгенин кьргюзедиле.) Аланы сөзню кыурамында айырыгы боллукымуду? (Огыай.)

Алай бла, ат бла сөзлеуню бир-биринден айырыу кыюун, аланы грамматика ышанлары болушады.

Бир кыауум сыфатны сөзлеу бла кыатышдырыгы

да боллукъдула. *Ариу, эрши, кирсиз, иги, аман* дегенча сыфатла сёзлеуню магъанасында джюрютюледиле. Сёз ючюн: Азамат иги джашчыкъды. Ол иги окъуйду. Азаматда алаамат китабла бардыла. Ол бир хапарны алаамат айтды.

Башында берилген айтымлада *иги, алаамат* сёзлени магъаналары бирча тюлдю: биринчи айтымда къаллай? деген соруугъа джууаб этедиле, сыфат болуб келедиле, экинчи айтымлада къаллай? деген соруугъа джууаб этдиле, сёзлеу болуб келедиле. Къаллай *джашчыкъды?* — Иги джашчыкъды. Къаллай *китабла?* — Алаамат китабла. Къалай *окъуйду?* — Иги окъуйду. Къалай *айтды?* — Алаамат айтды.

Алай бла, бу оюмгъа келедиле: бу къауум сёзле, ат бла келселе, *къаллай?* деген соруугъа джууаб этедиле, сыфат болуб келедиле. Этим бла келселе, *къалай?* деген соруугъа джууаб этедиле, сёзлеу боладыла.

Оюм: аланы грамматика ышанлары ат бла сёзлеуню, сыфат бла сёзлеуню бир-биринден айырадыла.

Сёзлеуню окъутхан кёзюуде тил ёсдюрюуден быллай ишле этдирирге боллукъду: творчестволу диктантла, берилген сёзтутушла бла айтымла, хапарчыкъла къурау (*сейир иш, сейир болдум, эрши джаныуар, эрши къарады* дегенча сёзтутушла бла), берилген текстлеге сёзлеуле къоша джазыу, берилген сёзлеулеге антонимле, синонимле къоша джазыу, къуралгъан сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу, сёзлеулени къоша, кеслери кёргенден, сынагъандан хапар къураб айтдырыу эмда джаздырыу.

Байлам

Ючюнчю классда *байлам* деген терминнге сохтала биринчи кере тубейдиле. Бу классда *бла, да, эмда, не, неда, бир, бир да, а, алай а, уа* байламла бла шагърей боладыла, алай бла, сохтала айтымны биртукъум членлерин, къош айтымны окъургъа хазырланадыла. Байламладан хапарлары болмаса, биртукъум членледе, къош айтымлада аланы джюрютюлюлерин айыргъан къыйын болады. Ол себебден аланы окъурдан алгъа байлам бла шагърей боладыла.

Байламны окъутур, ангылатыр ючюн, быллай ишле этиледиле: 1) байламланы тублерин сыза джазыу;

аланы кьуллукъларын айтыу; 2) точкаланы орнуна тыйыншлы байламланы сала джазыу; 3) байламла бла хайырлана, суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыу; 4) точкаланы орнуна берилген байламла байларча сёзле кьоша джазыу; 5) эки бош айтымны ортасына байламланы кьоша, кьош айтым къураб джазыу; 6) берилген текстден байламла байлагъан сёзленни, айтымланы айырыб джазыу; 7) берилген байламла бла хайырлана, айтымла къураб джазыу.

Бош айтым

Ючюнчю классны программасыны баш бёлюмлерини бири *айтымды*. Ал класслада *айтым* деб неге айтылгъанын, аны членлеринден башчы бла хапарчыны биледиле.

Ючюнчю классда 1—2 класслада айтымны юсюнден алгъан билимлерин къайтара, аны сансыз членлеринден (ачыкълаучуладан, толтуруучуладан, болумладан) хапар аладыла, айтымны биртукъум членлеринден хапарлы боладыла.

Да, эмда, не, неда, бир, бир да, а, алай а, уа байламланы болушлукълары бла къуралгъан кьош айтымланы окъуйдула.

Айтымны сансыз членлеринден былай хапар берирге боллукъду.

Сёз ючюн: толтуруучудан. Бу теманы ангылатыр ючюн, сынаргъа быллай текст бериледи:

Ахмат Муссагъа тубеди. Ол Муссаны кьонакъгъа чакъырды. Муссада алакат китабла бардыла. Муссадан Ахмат талай китабны алды.

Сохтала текстни окъуйдула, башчы бла хапарчыны табадыла, аланы тублерин сызаладыла. Башчыны тубюн бир, хапарчыны — эки сыз бла. Андан сора хар айтымда *Мусса* деген сёзге соруула саладыла:

Кимге тубеди? — Муссагъа. Кимни чакъырды? — Муссаны. Кимде бардыла? — Муссада. Кимден алды? — Муссадан.

Къайсы болушланы сорууларына джвуаб этгенлерин айтадыла, къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин айырадыла.

Алай бла, бу оюмгъа келедиле: бернучю, тамамлавчу, орунлаучу, башлаучу болушланы сорууларына джвуаб этиб, этимни айгъакълаб келген сансыз членнге *тол-*

туруучу дейдиле. Бу классда атладан, алмашладан кѳуралгъан толтуруучула бла шагърей боладыла. После-логланы кючю бла кѳуралгъан толтуруучула берил-мейдиле. (Исса Азрет бла олтурады.)

Иелик болуш айтымда толтуруучу нек болмагъанын айырадыла. (Иелик болушну этим бла келмегени се-бебли.)

Ючюнчю классда сыфатдан, тизгинчи санаудан, ал-машладан кѳуралгъан ачыкълаучуланы окъуйдула. Бо-лумла да кѳауумлагъа юлешинмей окъуладыла.

Айтымны биртукъум членлерин окъутхан сагъатда аланы тилде нек джюрютюлгенлерин быллай ишлени юсю бла кѳргюзюрге боллукъду: Хасан окъуйду. Исса окъуйду. Зина окъуйду.

Устаз: !

— Ненча айтым джаздым къангада? (Юч.)

— Юч айтымда айтылгъанны бир айтымны кючю бла айтчыгъыз. (Хасан, Исса, Зина окъуйдула.)

— Бир айтым бла айтылгъан, огъесе юч айтым бла айтылгъан табыракъды? (Бир.)

Бу башында айтылгъан биртукъум членлени тилде нек джюрютюлгенлерин кѳргюзеди. Биртукъум член-лени къалай окъутуллукълары дерслени планларында бериледи.

Бош айтымны окъутхан кѳзюуде тил ѳсдюрюуден быллай ишле этдирирге боллукъду: берилген сѳзле бла сѳзтутушла, сѳзтутушладан айтымла кѳурау, керекли сѳзтутушланы айтымдан айыра билиу, этим бла атдан кѳуралгъан сѳзтутушладан айтымла кѳурау (*джазама диктант — мен диктант джазама*), соруу, хапарлау, кѳлтюртюу интонацияланы сакълаб, айтымланы кесгин окъуу, шагърей текстни изложениесин джазыу, соруула-гъа толу джууаб кѳайтарыу, джазыу, берилген текстде айтымланы чеклерин табыу, аланы аякъларына керекли тыйгъыч белгилени салыб джазыу, берилген темагъа айтымла кѳураб джазыу, суратха кѳараб айтымла кѳу-раб айтыу, джазыу, берилген текстге баш кѳураб айтыу, джазыу, берилген схемалагъа кѳре айтымла кѳурау, джазыу (башчыдан, хапарчыдан, толтуруучудан деген-ча), грамматика иши бла хапарчыкъ кѳураб джазыу, берилген сѳзле бла хапарчыкъ кѳурау, сорчуланы кючю бла берилген темагъа хапар кѳураб айтыу, джазыу.

Ючюнчю классда да, эмда, не, неда, бир, бир да, а, алай а, уа байламлары болгъан къош айтымла бла шагърей боладыла. Къош айтымны ангылатыр ючюн, быллай иш этерге боллукъду. Айтымла бериледиле: *Къар эрийди. Ырхыла шоркъулдаб барадыла. Къар эрийди, ырхыла да шоркъулдаб барадыла.*

Устаз быллай соруула салыргъа боллукъду:

— Биринчи бла экинчи къаллай айтымладыла? (Бош.)

— Биринчи айтымда нени юсюнден айтылады? (Къарны.)

— Ол не соруугъа джууаб этеди, къайсы сёз бла байланыб келеди? (*Не?* деген соруугъа джууаб этеди, *эрийди* деген сёз бла байланыб келеди, айтымда башчыды, къар не этеди? эрийди, башчыны не этгенин кёрюзеди, айтымда хапарчыды.)

Бу юлгю бла экинчи айтымны да айырадыла.

Устаз:

— Ючюнчю айтым къалай къуралгъанды? (Эки бош айтымдан.)

— Биринчи айтым къайсыды? (Къар эрийди.)

— Экинчи уа? (Ырхыла шоркъулдаб барадыла.)

— Ала бир-бири бла къалай байлангъандыла? (*Да* деген байламны кючю бла.)

Былай бла, эки неда талай айтымдан къуралыб, къош магъананы танытхан айтымгъа *къош айтым* дейдиле деген оюмгъа келедиле.

Тенг джарашхан къош айтымланы биртукъум членлери болгъан бош айтымла бла къатышдырыргъа сохтала ёч боладыла. Аланы башхалыкъларын айыртыр ючюн, былай этерге боллукъду: устаз сохталагъа биртукъум членлери болгъан эмда къош айтымла береди. Айтымла къангада джазыладыла.

Хасан джырлайды, тепсейди. Хасан джырлайды, Фатима уа тепсейди.

Бу эки айтымны бир-бири бла тенглеширдиле, башхалыкъларын айырадыла. (Биринчи айтымда башчыны бир болгъанын, *джырлайды, тепсейди* деген хапарчыла, бир соруугъа джууаб этиб, *Хасан* деген башчы бла байланыб келиб, биртукъум хапарчыла болгъанларын, экинчи айтымда уа эки башчы, аланы да энчи

хапарчылары болгъанын, эки бош айтымдан къуралгъанын айтадыла.)

Къош айтымны окъутхан кёзюуде тил ёсдюрюуден быллай ишле этерге боллукъду: берилген бош айтымладан къош айтымла къурау, берилген сёзле бла къош айтымла къураб джазыу, берилген къош айтымны аягъын джазыу (*Асхат атасына болушады, Сафият а...*), суратха къараб къош айтымла къурау, берилген байламла бла бош айтымладан къош айтым къураб джазыу, тюрлю-тюрлю изложениеле, сочинениеле джазыу (бош эмда къош айтымлары болгъан), берилген схемалагъа кёре, айтымла къураб джазыу, къош айтымланы бош айтымлагъа юлешиб джазыу.

Айлануу

Ючюнчю классда *айлануу* деген терминнге сохтала биринчи кере тубейдиле. Айланууну тилде нек джюрютюлгенин былай айтыргъа боллукъду. Айлануу болгъан эмда болмагъан эки айтым бериледи.

Сёз ючюн: *Эринме да, олтур да джаз, хаулелик этме, балам.* (Ертенланы А.) *Эринме да, олтур да джаз, хаулелик этме.*

- Устаз:

— *Эринме да, олтур да джаз, хаулелик этме* деген сёзле кимге айтыладыла? Ала кимни сёзлеридиле? (Атасыны сёзлеридиле, атасы баласына айтады.)

— Экинчи айтымда ол сёзле кимге айтылгъаны белгилимиди? (Огъай.)

— *Балам* деген сёз биринчи айтымда нени билдиреди? (Сёз кимге айланыб айтылгъанын.)

Алай бла, сёз кимге айланыб айтылгъанын танытхан сёзге *айлануу* дейдиле деген оюмгъа келедиле.

Айлануу бла башчыны бир-бири бла къатышдырыргъа ёч боладыла сохтала. Ол себебден айлануу айтымны члени болмагъанын ангылатыргъа керекди. Аны былай кёргюзюрге боллукъду. Айтым бериледи, айтымны члени деб неге айтылгъанын эсге тюшюредиле (сёз айтымда къаллай болса да бир соруугъа джууаб этиб, къайсы болса да айтымда бир сёз бла байланыб келсе, анга *айтымны члени* дейдиле). Сохталагъа айлануу айтымны башха членлери бла байланыб келмегенин айыргъан кыйын тиеди. Бу ишни былай баджарыргъа боллукъду:

Джырла, джырчы, джырны
Джырла.
Джюрек дертли джанад
Джаугъа. (Б. Х.)

Назмучукъну окъуйдула, айланыуу болгъан айтымны табыб айтадыла: *Джырла, джырчы, джырны джырла.*

Устаз кесини айтымны къангада джазады: «*Джырчы джырны джырлайды.* Бу айтымны окъуйдула, айтымны членлерин айырадыла. Ким джырлайды? — Джырчы джырлайды. (*Джырчы ким?* деген соруугъа джууаб этеди, *джырлайды* деген сёз бла байланыб келеди — башчыды.)

Устаз:

— *Джырла, джырчы, джырны джырла* деген айтымда *джырчы* деген сёз нени кёргюзеди? (*Джырла, джырны джырла* деген сёзле джырчыгъа айланыб айтылгъанын кёргюзеди, *джырчы* айланыуду.)

— *Джырчы джырны джырлайды* деген айтымда *джырчы* деген сёзде басым къайсы бёлюмге тюшеди? (Экинчи бёлюмге.)

— *Джырла, джырчы, джырны джырла* деген айтымда *джырчы* деген сёзде басым къайсы бёлюмге тюшеди? (Биринчи бёлюмге.)

— Айланыуда басым хар заманда къайсы бёлюмге тюшеди? (Биринчи бёлюмге.)

— *Джырла, джырчы, джырны джырла. Джырчы* айтымны члени боламыды? (Болады неда болмайды дерге боллукъдула.)

Айтыргъа къыйналсала, устаз бу айтымгъа башчы къоша джазады: *Сен джырла, джырчы.* Айтымны членлерин айырадыла: Сен — башчы, джырла — хапарчы, джырчы — айланыу.

Устаз:

— Айланыу *ким?* деген соруугъа джууаб этеди, *сен* деген сёз да *ким?* деген соруугъа джууаб болады. Сен — башчы, джырчы — айланыу нек боладыла? (*Сен ким?* деген соруугъа джууаб этеди, *джырла* деген сёз бла байланыб келеди, айтымда башчы болуб келеди, *джырчы* деген сёз а *ким?* деген соруугъа джууаб этгенликге, айтымны къалгъан членлери бла байланыб келмейди, айтымны члени болмайды, сёз кимге айланыб айтылгъанын кёргюзеди, басым биринчи бёлюмге тюшеди, айланыуду.)

Айланыуну окъутхан кёзюуде быллай ишле этиледиле: эки адамны ушагъын кьураб джазыу, письмону адресин джазартгъа юретиу, тенгине письмо джазыу айланыуланы башчыгъа бура айтыу эмда джазыу, башчылары айланыугъа айландыра айтыу эмда джазыу.

Туура сёз

Бу классда программа бла туура сёзню авторну сёзюню аллында бла ызындан келген кёзюулерни бериледиле. Туура сёзден хапар берир ючюн, былай этерге болады: берилген текстни окъуу, анда авторну эмда башха адамны сёзлерин табыб окъуу, туура сёзню келгенине кёре, тыйгъыч белгилени джюрютюлгенлерине эс ийну.

Сёз ючюн:

«Джер джюзю чакълы бир акъылым барды», — деб махтанчакъ глобусха башын тенгешдиргенди. Махтанчакъны айтханын Алан, бек тюзсюнюб, былай дегенди: «Джер джюзюню ючден экиси сууду». (X. M.)

Текстни окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Махтанчакъны сёзлери къайсыладыла?
  2. Авторнукъула уа?
  3. Автор махтанчакъны сёзлерин къалай береди? (Ауузундан чыкыгъанча.)
  4. Экинчи айтымда Аланны сёзлери къайсыладыла?
  5. Автор Аланны сёзлерин къалай береди? (Аны да, Аланны ауузундан къалай чыкыгъан эсе, алай береди).
  6. Дерсибизни темасы не эди? (Туура сёз).
  7. Туура сёз деб неге айтадыла? (§ 52 берилген джорукъну окъуйдула.)
  8. Биринчи айтымда туура сёз авторну сёзюню къалайында келгенди? Къаллай тыйгъыч белгиле салынгандыла?
  9. Экинчи айтымда уа?
- Алай бла, туура сёзден хапар бергенден сора бегитиу ишле бардырыладыла: сохтала текстледе туура сёзлени табадыла, джюрютюлген тыйгъыч белгилени айтадыла.

Байламлы тилге юретиу

Байламлы тилге юретиу хар дерсе иги танг орун алады. Тюрлю-тюрлю изложениеле, сочинениеле, соруу-

лагъа джууабла джазаргъа грамматиканы дерслеринден программа бла ючюнчю классда 25 энчи дерс бериледи. Окъуу, тил ёсдюрюу дерследен да 10 сагъат хар теманы окъугъандан сора практика ишлеге бёлунеди. Алай бла, ючюнчю классда ийыкъ сайын бир творчество иш этиледи (изложение, сочинение, соруулагъа джууаб, суратха къараб ишлеу дегенча).

Ючюнчю классда творчество ишледен изложениеле бла сочинениеле кёб орун аладыла.

Изложение джазаргъа юретиу

Изложениеси джазыллыкъ текст ючюнчю классда 70—90 сёзден къуралады, кёбюсюне бир затны юсюнден хапарлау халда джазылгъан текст болургъа керекди.

Ючюнчю классда сынау изложение джазадыла. Алай этген сохтала окъулгъан текстни планын кеслери джарашдырыб джазадыла. Анга эки дерс бериледи. Грамматиканы дерслеринде джангы материалны бегитир ючюн, грамматика ишлери бла 10—15 минутха джазылгъан изложениеле да джаздырыргъа боллукъду.

Изложениелени хар тюрлюсюню джазылыу джорукълары:

Толу неда текстге джууукъ джазылгъан изложение. Бу тукъум изложениеле кёбюсюне 1, 2 классда джазыладыла, алай а ючюнчю классда да боладыла.

Онтогъузунчу дерсе берилген изложениени («Мени джашым») къалай джазыллыгъыны юсюнден айтайыкъ.

Устаз хапарчыкыны кеси окъуйду, аны текстни кеси сюзеди. Сабийле бла ишни былай къураргъа боллукъду:

1. Дерсни муратын айтыу: бу хапарчыкыны изложениесин толукъ, текстге джууукъ джазарыкъбыз, деб.

2. Окъуу. Хар абзацдан сора пауза эте окъуйду.

3. Ушакъ: бу хапарчыкыны джаратдыгъызмы? Нек джаратасыз? Азамат, Олег бла Гриша къаллай тенгле болгъандыла? Сизни акъылыгъыз бла, хапарчыкъда эм баш магъанасы болгъан неди? Аны аллында нени юсюнден айтылады? (Эки тенгни юсюнден.)

Андан сора Гришаны джашаууну юсюнден не айтылады? (Аны атасы ёлюб, анасы да ауруучу болуб, джашауу кыйын болгъаныны юсюнден.)

Хапарда кяаллай эпизодчукъ джазылады? (Олег Гришагъа кяаллай саугъа этгенини юсюнден.) Ол кяалай этиледи да? (Олегни анасы анга байрамгъа эки джангы кийим тикген эди. Ол тенгине матросканы саугъагъа береди.)

Ол акъыл кимден чыгъады? (Олегден.) Олегча тенгелеге кяаллай тенг дерге боллукъду? (Керти.) Не ючюн?

4. Устазны болушлугъу бла план салыу. Бу текстге эки тюрлю план салыргъа боллукъду.

Биринчи вариант — цитатала, хапарлаучу айттымла:

1) «Мени джашым Олегни Гриша деб тенги бар эди.»

2) «Гриша кыйналыб джашай эди.»

3) «Байрамгъа мен Олегге эки джангы кийим тикген эдим».

4) «...кел, матросканы Гришагъа берейнк».

5) «...кюуанч тыбырлы болуб, апы кесини тенгине алыб кетди.»

Экинчи вариант — соруучу неда аталгъан айттымла.

Соруучу айттымла:

1) Олегни тенги ким эди?

2) Ала кяалай ойнай эдиле?

3) Гриша нек кыйналыб джашай эди?

4) Олегге анасы не саугъа этген эди?

5) Олег анасына не айтды?

6) Ол саугъасын кяалай алыб кетди?

Аталгъан айттымла:

1) Олег бла Гришаны тенгликлери.

2) Гришаны джашауу.

3) Кёлек бла матроска.

4) Олегни тенгине этген саугъасы.

Биринчи вариант экинчиге къарагъанда тынчды, не ючюн десенг берилген цитаталагъа бир талай айттым къошулса, текстге джууукъ изложение болуб кяалады. Вариант классны болумуна кёре сайланады.

5. Сохталаны энчи ишлери. Джазыллыкъ изложенияни фрагментлерин кюурау. (Айттымла кюурау, сёзлени, сёзтутушланы алмашдырыу дегенча.)

6. Бир кюуаум сёзлени тюз джазылыуларын айырыу: матроска, кюуанч тыбырлы, кийим, ауруучу.

7. Туура сёзню кьангада джазыу!

Эрлай ол мени кьатыма келиб:

— Билемисе, энди мени эки кёлегим болду...

8. Текстни экинчи кьат окьуу, берилген план бла хапарын айтдыруу.

9. Джазыу иш.

Къысхартылган изложение

Изложениени бу тюрлюсюн экинчи классда джаза башлайдыла.

Ючюнчю классда да къысхартылыб джазылган изложение аслам орун алады.

Былай изложениени джазаргъа хазырланыу бу ишледен башланады: ¹

1) устаз, кёбюсюне сохтала текстни эки-юч кере окьуйдула;

2) окьуб бошагъандан сора ушакъ башланады, окьулган текстни баш магъаналы кесегин айтадыла, узун хапарны къысхартадыла.

Изложение джазаргъа хазырланыу ишле ана тилни дерсинде этиледиле.

Юлгюге Шаманланы Медиханы «Къызыл галстук» деген хапарындан къысхартылыб джазылган изложениени келтирейик. Текстде талай эпизодну юсюнден айтылады. Окьуйдула, баш эпизодну айырадыла. Бу хапарда баш эпизод Коляны джигитлигиди.

Изложениени джазаргъа хазырлау ишни былай къуаргъа боллукъду:

1. Хапарны сохталагъа окьутуу (бир кере ичлеринден, экинчи кере тышларындан).

2. Окьулгъанны юсюнден ушакъ. Аслан неге къуанды? Расул джаралы болгъанында, ким болушду?

Коля Расулну къалай къутхарды? Расул галстукну къалай сакълайды?

3. Окьулган текстни къысхартыб айтыу. («Пионер галстук» деген хапарда Коля деб бир пионерни этген джигитлигини юсюнден айтылады. Аны юсюнден Расул джашы Асланнга хапар айтады. Расул джаралы болады. Ол эсин ташлайды. Джаралы лётчикге Коля деб бир пионер джашчыкъ тюбейди.

Бир заманда итле чабхан, автомат тауушла эштиле-

диле. Фашистле джаралы Расулну излей эдиле. «Буса-гъат мен аланы бир джанына элтейим, сен кёкенле тюбюне бугъун», — деб, секириб Коля бир джанына атылды. Фашистле аны ызындан тюшдюле.

Пионер джашчыкъ Коля кеси фашистлени къолларындан ёледи. Джаралы лётчикни къутхарады...

4. Хапарны бир-эки фрагментин толусу бла айтдыру. (Къысхартылыб айтылгъаннга тенгleshдирир ючюн.)

5. Къысхартылыб джазыллыкъ изложениени планын салыу.

ПЛАН

- 1) Асланны къууанчы.
- 2) Расулну хапары:
  - а) Расул къалай джаралы болады?
  - б) Анга ким болушады?
  - в) Коля Расулну къалай къутхарды?
  - г) Расул галстукну къалай сакълайды?
6. Хапарны фрагментлерин къысхартыб айтыу (планнга кёре).
7. Къысхартылгъан текстни къурау эмда джазыу.

Творчествулу изложение

Творчествулу изложениеле боладыла: текстге джетишмеген джерлерин къоша джазылгъанла, аллын неда аягъын тюрлендириб джазылгъанла, берилген текстни бетлерин алмашдыра джазылгъанла (биринчи бетде берилген текстни ючюнчю бетде дегенча).

— Быллай изложениелеге ючюнчю классда сохтала кеслери жанларындан къошхан юч-тёрт айтымдан кёб болмазгъа керекди.

«Эки нёгер» деген изложениеге къошаргъа боллукъду бу айтымланы:

Тенг болсанг, тенг бол. Тенг болмасанг, кенг бол. Керти тенг къыйынлыкъда танылады.

«Мени джашым» деген изложениени ючюнчю бетде джазаргъа боллукъду. Анда башы былай боллукъду: «Марияны джашы» (Олегни анасына ат атаргъа керек болады.)

Марияны джашы Олегни Гриша деб тенги болгъан эди...

«Джигит пионер» деген изложениеге бу айтымланы кѳошаргъа боллукъду:

Адам къатында адам ёлмейди. Совет пионерле хар заманда алай этедиле. Аллай пионерлени этген джигитликлерини юсюнден поэтле назмула этедиле, композиторла назмулагъа макъамла джарашдырадыла.

Адамлыкъ нуутулмайды.

«Тюлкю бла къоянчыкъ» деген изложениеге, дже-тшмеген джерлерин табыб, быллай айтымла кѳошар-гъа боллукъду:

Тюлкюню джомакълада да, таурухлада да хыйла-чы болгъаныны юсюнден кёб айтылады. Ол къоянчыкъ-ны къалай алдагъаныны юсюнден айтайыкъ.

Тюлкюню уясындан узакъ болмай, терекде бир къоянчыкъ... (андан аргъысы текстдеча).

Изложениени аягъын былай бошаргъа боллукъду:

Тюлкюча хыйлачы адамла, кеслерине таблыкъны излеген болмаса, джамагъатха игилик этмейдиле. Аллай халиге къаршчы болайыкъ.

Изложение джазаргъа юретиуню юсюнден оюм

Башында айтылгъанча, сохтала талай тюрлю изло-жение джазаргъа юренедиле.

Изложение джазыуда эки зат тюбейди.

Бир — юлгюден таймай, аны эниклеу, экинчиси уа чыгъармачылыкъ (творчеству).

Быланы экисинден къайсысын сайларгъа керекди? Берилген юлгюден таймай джазаргъа юренселе, неда юлгюге къарамай кеслери ушатханча джазсала, тыйын-шлысыча изложение джазаргъа юреналлыкъ тюдлюе сохтала.

Сохта бла джазыучуну арасында келечи болургъа керекди изложение сохтаны байламлы, суратлау тилин ёсдюрюде. Ол себебден башында айтылгъанны ортасы сайланады.

Школ практикада быллай джорукъла тюбейдиле (изложение джаздырыуда): устаз текстни окъуйду, саулай классха устазны болушлугъу бла бир план са-лынады, саулай барысына бир текст хазырланады, алай бла сохтала джазгъан изложениеле эгизле болуб чыгъадыла. Бир къауум соруучу айтымла бла джазыл-

гъан планда соруучу сёзлени орунларына не ат, не алмаш кьошуб джазсанг, толу джууаб болуб кьалады. Былай этерге боллукъду биринчи, экинчи класслада (экинчи классда биринчи четвертде).

Экинчи, ючюнчю класслада былай этерге боллукъду изложениени жангы юлгюсюн юретген кёзюуде. Къалгъан кёзюуде хар сохта кеси энчи джазаргъа юренирге керекди, класс джазгъан изложениеле эгизле болмазгъа тыйыншлыдыла.

Ючюнчю классда сохтала хар соруугъа кеслерини сёзлери бла, сорууда берилген сёзле бла не къадар аз хайырлана, толу джууаб берирге керекдиле.

Ючюнчю классда толу изложение джазыуну схема-сын келтирейик.

Текст

МАМУРАЧ

Мазан бла Мустафа кюнорта бола Наратлы ёзенни ёрге айландыла. Кёб да бармай, тар кьулакъда нанькьгъа батдыла. Махтанчакъ Мазан, аугъан терекге миниб, Мустафагъа самаркъау этди:

— Эй, кьызбай улу, кьайдаса? Айюге шалбарынгы джыртдырырса!

Олсагъат огъары жанларындан, ала миниб тургъан терекни тамырына кьонуб, бир мамурач эрши тукъум кьычырды. Махтанчакъ Мазан, ёшюню бла Мустафаны джыгъыб, кьычырыкъ этиб къачды. Мустафа туруб къараса, мамурач ол аугъан терек бла аны таба джортуб келе. Мазан, кьычырыгъы чегетни зангырдата, ёзенни энишге мукъут болуб кетди. Мустафа уа, челегин атыб, бир базыкъ терекге илинди. (Л. Х.)

Биринчи вариант

(къарыусуз сохталагъа)

1. Мустафа бла Мазан кюнорта бола кьайры айландыла? (Текстде мынга джууабха бир айтым барды.)

2. Ала нанькьгъа къалай батдыла? (1 айтым.)

3. Мазан къалай махтанды? (Текстде 3 айтым.)

4. Мамурач аланы алларына кьайдан чыкъды? (2 айтым.)

5. Мазан мамурачдан къалай къачды? (3 айтым.)

6. Мустафа мамурачдан къалай къутулду? (2 айтым.)

Экинчи вариант
(иги окъугъан сохталагъа)

1. Наратлы ёзенде сабийле не эте эдиле? (Тексте мынга джууабха 5 айтым.)

2. Ала чегетде мамурач бла къалай тюбешдиле? (3 айтым.)

3. Мазан бла Мустафа мамурачдан къалай къутулдула? (6 айтым барды тексте мынга джууабха.)

Экинчи вариант изложениени планыды. Аны сохтала кеслери салыргъа керекдиле. Бу план бла сохтала кеслери энчи джазадыла, изложениелери да эгизле боллукъ тюлдюле, хар ким кесини кёлюне келгенни джазарыкъды.

Биринчи вариант бла джазылгъан изложениеле бир-бирине ушарыкъдыла, не эгиз къарнашла, неда эгиз эгечле боллукъдула.

Сочинение джазаргъа юретиу

Ючюнчю классда, ал класслада юреннген затларына таяна, тил ёсдюрюу ишле (сочинение джазаргъа юретиу) баджарыладыла. Сабийле сочинение-хапарчыкъ джазыуну кёбюсюне кеслери тындырадыла, устаздан болушлукъну аз излейдиле.

Ючюнчю классны сохталары джазгъан сочинениеледе кёбюсюне берилген темадан бир джаныша кетген халатла тюбейдиле. Сёз ючюн: сохтала «Джаз» деген темагъа сочинение джазаргъа керек эдиле, ала уа джазадыла джазгъы кюнню къалай ашыргъанларын. «Мен къачны не ючюн сюеме» деген темагъа джазылгъан сочинениеледе сохталаны бир къаууму къачхы чегетге баргъан хапарын джазады.

Къачхы, джазгъы, джайгъы табигъатны неда къышхы табигъатны суратлауда сохтала джылны чакъларын суратлагъан айтымла бла аз хайырланадыла. Сёз ючюн, «Къыш» деген темагъа джазылгъан сочинениеледе къышны суратлагъан бир-эки айтым тюбейди. Андан сора кеслерини къышхы оюнларыны юсюнден джазадыла. (Къыш келди. Джер акъ кебинин кийди. Сабийле, чаналарын алыб, къапхакъдан учаргъа кетдиле. Ала, ойнай-кюле, тик къапхакъдан учадыла...)

Сочинениени темасы уа суратлау айтымла бла хайырланлыкъларын излейди. Тема бла джазылгъанла бир-бири бла келишмейдиле.

Алай бла, сохтала суратлаудан хапарлаугъа кёчюб кетедиле, не ючюи десенг, ал класслада кёбюсюне сочинениени хапарлау халда джазаргъа юренедиле.

Андан сора да сочинениеледе абзацла, айтымла бир-бири бла къарыусуз байланыб келгени тюбейди. Хапарны (сочинениени) тюз къурай билмегенликден болады алай.

Сочинение къурауну джорукъларына сабийлени ючюнчю классда юретирге керекди. Сочинениеледе джазылгъан абзацла, айтымла бир-бири бла не джаны бла да (магъанасы, формасы) байланыб келирге керекдиле.

Былайда айтылгъан джорукъланы сакъламай джазылгъан затха сочинениеди деб айтхан къыйынды. Бир джерге джыйылгъан айтым тебеге ушарыкъды ол.

Ючюнчю классда сочинение джазаргъа юретиу хапар къуаргъа юретиуден башланады. Ал кёзюуде бир эпизоддан къуралгъан хапарчыкъ джазаргъа юренедиле. Андан сора хапарлаугъа суратлау элементле къошуладыла, ахырында хапарлаудан эсе суратлау асламыракъ орун алады.

Ал класслада кёбюсюне хапарчыкъланы изложениелерин джазадыла. Изложение джазаргъа юретиу сочинение джазаргъа хазырлайды. Сочинение джазаргъа юретиуню биринчи басхычына саналады ол.

Юлгюле келтирейик.

Ючюнчю классда «Эки негер» деген хапарчыкъны изложениесин джазадыла. Устаз дерсин темасын, мура-тын сохталагъа айтады. Хапарчыкъны окъуйду, магъанасы ангылашынмагъан сёзлени ангылатады. Сохталаны кеслерине экинчи къат окъутады, соруула салады.

Устаз:

— «Эки негер» деген хапарчыкъны пенча кесекге юлеширге боллукъду

Сохтала, сагъыш этиб, айтыргъа боллукъдула: тёрт кесекге, деб.

— Биринчи кесегинде нени юсюнден айтылады? (Эки негерни чегетге киргенлери.)

— Экинчи кесегинде уа? (Аланы айюге тюбегенлери.)

— Ючюнчю кесегинде уа нени юсюнден айтылады? (Бирн негерин къоюб къачханыны юсюнден.)

— Гертюнчю кесегинде уа? (Экинчи нёгерни айю бла тюбешгенини юсюнден.)

— Аны бла бошаламыды хапар? (Огъай, бошалмайды аны бла.)

— Къалай бошалады да? (Айю кетгенден сора эки нёгерни джангыдан тюбешгенлери бла.)

— Алай бла, ненча кесекге юлешинеди хапарчыкъ? (Беш.)

О юм: устазны болушлугъу бла джазыллыкъ изложениени планын саладыла, план бла джазадыла.

Башында этилген иш сохталаны сочинение джазаргъа юретеди.

Устаз быллай соруула салады:

— Изложениеге план салыб нек кюрешдик? Изложение джазаргъа планын не магъанасы барды?

Алай бла, устаз сочинение джазаргъа планын магъанасы болгъанын ангылатады.

Сочинениени бир-эки сохтагъа аууздан айтдырады, тюз джазыудан джиберирге боллукъ халатларын эсгертеди.

Сохтала кеслери сынагъан, кёрген затларыны юсюнден тюбюнде берилген темалагъа сочинениеле джазадыла: «Джай каникуллада», «Къанатлыла бизни шохларыбыздыла».

Кеслерини оюмларына кёре, «Мени тенгим», «Уллу Октябрь революциягъа дери джарлы таулуланы сабийлери къалай джашагъандыла» («Джарлы джашчыкъ» деген хапарны окъугъандан сора), «Мен ким боллукъма» деген темалагъа джазадыла.

Ючюнчю классда кёбюсюне суратха къараб джазадыла сочинениени. (Башында берилген темалагъа.)

Былайда тизилген темалагъа сочинениени къалай джазыллыкъы дерслени планларында кёргюзюлгенди. Алай болса да, хар темагъа бирер сочинениени къалай джазыллыкъын келтирейик.

Бу темалагъа ючюнчю классны сохталары кеслери джанларындан хапарчыкъ къураб джазаргъа юренедиле.

Аланы былай хазырларгъа керекди. Кеслери сынагъан, кёрген затларыны юсюнден сочинение джазыуну джоллары талай тюрю боладыла. Джазыллыкъ сочинениени тамалына сохтала барысы кёрген, билген, сынагъан зат салына эсе (экскурсиягъа баргъан заманда кёрген, сынагъан затлары), бары бирден устазны бо-

лушлугъу бла хазырланадыла. Алай болмай, хар сохта кеси кѳрген, сынагъан затыны юсюнден джазарыкъ эсе, хар сохтаны кесин энчи ишлерге устаз хазырлайды.

Сохтала, кеслери сынагъан, кѳрген затланы юсюнден хапар джазар ючюн, аллы бла «Ана тил» китабда берилген текстни окъуйдула, анга кѳре къурайдыла хапарны (сочинениени). Сѳз ючюн: Лайпанланы Х. «Наныкъда» деген хапарында Мазан бла Мустафаны джай каникулланы кѳзююнде этген ишлерини юсюнден айтылады. Хапарны окъугъандан сора хар сохта кесини хапарын (джай каникулланы кѳзююнде этген ишлерини юсюнден) юлгюге кѳре къурайды. Сохтала джазаргъа боллукъдула «Мен Алий бла кѳгет джыяргъа къалай бардым», «Мен атама (неда анама) къалай болушдум», «Джай пионер лагерде къалай солудум» дегенча темалагъа.

Сохтала кеслери сынагъан неда кѳрген затланы юсюнден сочинение джазгъан кѳзююнде устаз аланы ол кѳрген, сынагъан затларыны юсюнден толу хапар алыргъа хазырлайды. Сѳз ючюн: сохтала «Джай каникуллада» деген темагъа сочинение джазаргъа хазырланадыла. Устаз каникулланы ким къалай ашыргъаныны юсюнден ушакъны башлайды. Сохталагъа эки-юч минут бериледи джай каникулланы къалай ашыргъанларын эсге тюшюрюр ючюн. Устаз алагъа кесини соруулары бла болушады: Сен, Исса, каникулланы кѳзююнде къайда болдунг? Анда не кѳрдюнг? Ары ким бла баргъан эдинг?..

Бир-эки сохта джайгъы каникулланы къалай ашыргъанларыны юсюнден хапар айтадыла. Андан сора, джазыллыкъ сочинениени планын саладыла. Андан ары не этиллиги ючюнчю дерсни планында бериледи.

Суратха къараб сочинение джазыу

Ючюнчю классда сурат бла ишлеуню магъанасы улуу болады. Сабийле суратха къарасала, аланы тюрлю-тюрлю сезимлери кѳзгъаладыла.

Къарачай суратчыла сабийлеге джараулу аз сурат джазадыла, аланы табхан да къыйынды. Ол себебден устазла орус, совет суратчыла салгъан суратла бла хайырланадыла. «Джарлы джашчыкъ» деген хапарны окъугъан заманда Богданов-Бельскийни «Школну босагъасында» деген сураты бла ишлерге боллукъду. Андан сора Левитанны «Алтын къач» деген сураты бла сочине-

ние джазадыла. Грамматиканы дерслеринде да китабда берилген суратчыкъла бла гитче хапарчыкъла къураб джазадыла. Ол сочинениелени къалай джазыллыкълары къысхача дерслени планларында берилгенди.

Ючюнчю классда сохтала суратны окъургъа юре-недиле.

Джазыучу бла суратчыны чыгъармаларын тенглеш-диредиле, алада башхалыкъны айырадыла.

Аппаланы Х. «Джарлы джашчыкъ» («Къара къюбюрден») деген хапарын окъугъандан сора Богданов-Бельскийни «Школну босагъасында» деген сураты бла сочинение джазадыла.

Дерс сабийлени Уллу Октябрь революциягъа дери джашауларыны юсюнден ушакъ бла башланады. Джарлы сабийлени Уллу Октябргъа дери джашауларыны юсюнден эшитген, билген затларындан хапар айтадыла. Андан сора орус суратчыны суратын окъуйдула.

Устазны ал сёзю:

— Орус суратчы бу суратны 1897 джыл салгъанды. Мындан сора да Маковский «Свидание», Перов да «Тройка» деген суратланы салгъандыла. Алада жарлы сабийлени джашаулары кёргозтюледди.

Ал сёзден сора ушакъ башланады.

Соруула:

1. Суратда кимни кёресиз? (Джарлы джашчыкъны.)

2. Ол къайда сюелиб турады? (Класс бёлмени босагъасында.)

3. Аны класс болгъанын неден билдигиз? (Бёлмеде партала салыннгандыла, сабийле парталада олтуруб, дерс окъуйдула.)

4. Кюнню не заманы кёрюнеди суратда? (Кюнорта кёзюю. Кюнню таякълары классны джарытадыла.)

5. Эшикни босагъасында кимни кёребиз? (Джашчыкъны.)

6. Ол кимди? Аны юсюнден не айтыргъа боллукъду? (Бет тюрсюнюн кёрмейбиз, уллу, къарыулу, сюекли сабийге ушайды.)

7. Ол къалай кийинибди? (Джамаулу, къолдан этилген кёнчеги, эски тончугъу юсюнде, аякъларында тоздан этилген габашлары, аркъасында садакъачы къапчыгъы, бир джанында сумкасы.)

8. Ол къалай сюелиб турады? (Джашчыкъ, бёркюн алыб, таякъгъа таяныб, эси негё эсе да кетиб, сабийлени

окъуй тургъанларына сукъланыб, классха кирирге къоркъуб, аны босагъасында сюелиб турады.)

9. Джашчыкъны не сагъышы барды? (Школда окъугъан къалай игиди. Сабийлени джашауларына, аланы джарыкъ классда парталагъа олтуруб окъуй тургъанларына сукъланады.)

10. Ол школда нек окъумайды? (Ол джарлыды. Школда окъурча кюню джокъду. Патчахны заманында джарлы адамланы сабийлери окъумагъандыла. Ала къарангылай къалгъандыла.)

11. Джашчыкъ джашагъан элдемиди школ? (Огъай, джашчыкъ узакъ джол джюрюгенди, тоз чарыкълары да джылтыргъандыла, ол айлана келиб тюртюлгенди школгъа.)

Устазны болушлугъу бла суратны окъуйдула. Окъуб бошагъандан сора сочинениени планын саладыла, анга кёре джазадыла.

Сурат бла джазыллыкъ сочинениени планы.

1. Уллу Октябрь социалист революциягъа дерн эллилени сабийлерини къыйын джашаулары.

2. Суратда не кёрюнеди? Аны атын айтыгъыз.

3. Джашчыкъ къалай сюелиб турады? Аны юс кийими.

4. Аны эси къайры кетиб турады?

5. Ол не этерге излейди? Кесини муратына джеталлыкъмыды?

6. Аныча сабийлеге Уллу Октябрь не берди?

План бла хар ким кеси къурагъан хапарчыкъны джазады.

Бир къауум сочинениени юсюнден

Грамматиканы дерслеринде жангы материалны юретир неда бегитир ючюн 10—15 минутха план салмагъанлай къысха сочинениечик джаздырыргъа боллукъду. Аллай сочинениеле 3—4 айтымдан къуралыргъа боллукъдула. Берилген сёзлени неда айтымланы къоша, хапарчыкъ къураб джазаргъа дегенча.

Устаз суратха бир-эки соруу салады, сохтала джууабла хазырлайдыла, кеслери жанларындан керекли грамматика формаланы къоша, хапарчыкъ къураб джазадыла.

Андан сора ючюнчю классда окъугъан китабларыны

юсюнден, алагъа багъа бере (отзывла) джазаргъа юре-недиле.

Оюмлу джаздырыр ючюн, классдан тышында окъугъан бир чыгъарманы сюедиле. Устаз юлгю халда джазылгъан бир талай оюм бла шагърей этеди. Андан сора окъулгъан чыгъарманы юсюнден хар сохта кесини кёлюне келгенни джазады. Ол сеbebден хар сочинение бирча болургъа амалы джокъду.

Быллай ишни бу план бла джаздырыргъа боллукъду: чыгъарманы аты, автору, баш геройлары, кимни джаратдынг, не ючюн? (Чыгъармадан джаратхан джерин къысха халда джазадыла.)

Бу башында айтылгъанладан сора да байламлы тилни ёсдюрюр ючюн быллай ишле этдирирге боллукъду:

1. Къауум-къауум берилген айтымланы бир-бири бла тенглешдиригиз, аланы башхалыкъларын айтыгъыз.

а. 1. Биз насыблы къралда джашайбыз. 2. Сабийле джомакъланы бек сюедиле. 3. Джылны къайсы чагъын сюесиз?

б. 1. Биз насыблы къралда джашайбыз. 2. СССР джер джюзюню алтыдан бирин алады. 3. Москва Ата джуртубузну ара шахарыды.

в. 1. Биз насыблы къралда джашайбыз. 2. Бизни къралыбыз уллуду, аламатды. 3. Ол джер джюзюню алтыдан бирин алады..

Сохтала, бу къауум айтымны бир-бири бла тенглешдире, бу оюмгъа келедиле:

Биринчи къауум айтымла бир-бири бла магъана джанындан байланыб келмейдиле, хар айтымны энчи магъанасы барды.

Экинчи къауум айтымны темасы бирди (Ата джурт), магъана джанындан бир-бири бла байланыб келедиле.

Ючюнчю къауум айтым бир-бири бла байланыб келедиле, ючюнчю айтымны магъанасы аллында келген айтымладан чыгъады.

2. Тيوبюнде берилген сёзле байламлы текст болуб келемидиле? Бола эселе, нек болгъанын айтыгъыз.

Биз Ата джуртубузну бек сюебиз. Аны учу-къыйыры болмагъан тюзлери, таулары, чегетлери, суулары, шахарлары, эллери бла махтапмыз. Ата джуртубузну къалайы да, не узакъда болса да, бизге багъалыды, джууукъду.

Сохтала текстни окъуйдула, бу оюмгъа келирге керекдиле: башында берилген айтымла байламлы текстни къурайдыла, не ючюн десенг, темалары бирди (Ата джурт), текстге кирген айтымла магъана джанындан бир-бири бла байланыб келедиле.

3. Айтымланы аякъларын джазыгъыз. Байламлы текст боламыды?

Мени атам... . Ол фермада... . Атам коммунист урунууну ... . Ол джыл сайын иги урунгану ючюн ... .

Айтымланы аякъларын джазадыла, байламлы текст болгъанын айтадыла.

4. Текст неци юсюнден айтылгъанын ачыкълагъыз, ат атагъыз.

Мусса темир джолну къатында джашай эди. Бир кюн ол школдан келе тургъанлай, бир рельсаны бузулуб тургъанын кёрдю. Ол заманда поезд станциягъа джууукълашхан эди. Мусса галстугун тешиб, ёрге кёлтюрюб, булгъаб башлады. Машинист, сигналны кёрюб, поездни тохтатды. (*Диктантланы джыйымдыгъындан.*)

5. Ичигизден окъугъуз.

Бир-бири бла этелле ушакъ
Муртху, такъзыюк, къайын, джабышмакъ.

Джашаялмайды къанатлы джырсыз,
Чегетни джыры учсуз-къыйырсыз.

Сейир бутакъла, къанатла кибик,
Джетелле кюннге, узалыб мийик.

Кёб сагъышымы чачады мени
Джашил ушагъы кызыл эменни.

Джюрегим салгъанд чегетде уя,
Туугъан юйюмдю бу джашил дуння.

Бу тизгинлени автору кимди? (Х. Н.)
Автор неле бла ушакъ этеди? Табигъатны къалай суратлайды?

Эм арт тизгинни къалай ангылайсыз? Назмугъа ат атагъыз.

6. Тюбюнде берилген текстде биринчи айтым бла

аны ызындан келген айтымланы орталарында кяллай байланыу болгъанын (магъана джанындан) айтыгъыз.

СССР-де власть кеси кыйыны бла джашагъанланы кюллерындады. Ала кеслери законланы чыгъарадыла, кяралгъа башчылыкъ этедиле. Заводла бла фабрикле, темир джолла бла электростанцияла, чететле бла тюзле, суула бла тенгизле урунганланы кюлундадыла. Бизде башха адамны кесине ишлетиб, аны кыйынын ашагъан адам джокъду. Бизни кяралда джашагъан адамланы тенг эркинликлери барды.

Сохтала текстни окъугъандан сора, устазны болушлугъу бла бу оюмгъа келедиле:

Экинчи — бешинчи айтымла биринчи айтымны магъанасын айгъакълаб келедиле. Власть кеси кыйыны бла джашагъанланы кюлундады деген: 1) ала законланы саладыла, кяралгъа оноу этедиле, 2) байлыкъ аланы кюлундады, 3) бир-бирини кыйынын ашагъан джокъду, 4) барысыны тенг эркинликлери барды.

7. Тюбюнде берилген текст башындагъы бла байланыбмыды?

Кеси кяралына ие болур ючюн, баш эркинлик табар ючюн, кеси кыйыны бла джашагъан халкъ кёб заманы кюрешгенди. Коммунист партияны башчылыгъы бла ишчиле бла эллиле 1917 джыл помещиклени, капиталистлени кыстаб, властны кюлгъа алыб, джангы джашауну ишлеб башлагъандыла.

Текстни окъуйдула, аллында келген текст бла кялай байланганын айтадыла.

8. Текстде нени юсюнден айтылады? Бу теманы атына башха тюрлю кялай атаргъа боллукъду?

ДЖАЗГЪЫ ТАНГ

Кечени арасындан бери тохтаусуз шылпылай келиб, танг белги берирге, боз булутла чачылыб, кёк ачылгъанды. Мычмай, джулдузла бирем-бирем сёнгюб, кёксюлдюм тангны ашырыб, кюн джитиледен къарады. Аны суююмлю джарыгъы гяхыникни джаланган къатапача джылтыратады.

Томала башлагъан тереклени бутакъларында кюнуш кюргъан къанатлыла, табигъатны джан дарманлыгъына базыб, тиллене башлагъандыла. Эл джукъудан уянганды... (Д. Х.)

9. Бу назмуда уа нени юсюнден айтылады? Мындан башха кьаллай ат атаргъа боллукъду?

ТАНГНЫ ДЖЫРЫ

Кече бла танг бир-бирине
Джолукъгъан заман сейирди бютюн.
Баш урама шошлукъну кечелерине,
Тангнга тюбетиб тургъанлары ючюн.

Джукълайды джер, рахатлыкъгъа бѣлениб,
Джанадыла джулдузла, кѣклени толтуруб.
Тууадыла ойла, мамырлыкъгъа кѣлениб,
Насыб тангны джырын джазама олтуруб.

(Х. Н.)

Автор назмугъа «Тангны джыры» деб нек атагъанды?
Сиз кьаллай ат атаргъа боллукъсуз? Не ючюн бол-
лукъду алай атаргъа?

10. Берилген айтымладан байламлы текст кьураб
окьугъуз. Кьуралгъан хапаргъа ат атагъыз.

* * *

Аны ызындан кѣкню къара булутла басдыла. Ингирге таула табадан джел ура башлады. Ёзен къарангы болду. Ахмат бла Хызыр а, бир затдан да хапарлары болмай, къаты джукълайдыла. Узакъдан кѣк кюкюрей, аны гюрюлдеген тауушу джууукъдан джууукъ келе башлады. Ахмат терекни бир джанында джукъа булчукълу бутакъларыны тюбюнде эди. Бир бѣлек замандан ёзенни тауушдан толтуруб, кѣк къаты-къаты джашнады. Ахмат, бетине сууукъ тамчыла тюшгенлей, секириб туруб, къайда болгъанын билалмай, тѣрт джанына къарады. Чапракъланы таууш этдире, джауум тамчыла агъа тебретиле. (К. Ю.)

Айтымланы ичлеринден окьуйдула, бир-бири ызындан къалай келиб байламлы текст боллукъларына эс иедиле. Сохтала хапарны кьураялмасала, устаз болушады.

Устаз:

— Кьураллыкъ хапарны биринчи айтымы къайсы боллукъду? (Экинчи.)

— Аны ызындан къайсы айтым келликди? (Биринчи.)

— Нек? (Таула табадан джел ура башласа, кёкню къара булутла басадыла.)

Алай бла, устазны болушлугъу бла байламлы текст былай кьуралады:

Ингирге таула табадан джел ура башлады. Аны ызындан кёкню къара булутла басдыла. Ёзен къарангы болду. Узакъдан кёк кюкюрей, аны гюрюлдеген тауушу джууукъдан келе башлады. Ахмат бла Хызыр а, бир затдан да хапарлары болмай, къаты джукълайдыла. Бир бёлек замандан, ёзенни тауушдан толтуруб, кёк къаты-къаты джашнады. Ахмат терекни бир джанында джукъа булчукълу бутакъларыны тюрюнде эди. Чапракъланы таууш этдире, джауум тамчыла агъа тебретиле. Ахмат, бетине сууукъ тамчыла тюрюгенлей, секириб туруб, къайда болгъанын билалмай, тёрт джанына къарады. (Къ. Ю.)

Кьуралгъан хапарны окъуйдула, анга ат атайдыла.

11. Берилген эки къауум айтымдан къайсы къаууму текстни аллы, къайсыла да аягъы боллукъдула? Хапарчыкъны аягъын джазыгъыз.

Сейрсиниб, тёрт джанына айланды. Къара кёлге барыб джууунду, Къара къаяны кюртюне барыб, бугъойларына къарады, кьулакъгъа тюрюб, кётетле джыйыб да чыкъды.

Салих, айыбсыз джетничи классха кёчюб, атасы бла таугъа кьой фермагъа чыгъыб, кьозучу болду. Атасы юретгенча, семиз шпан кьозуланы отлауну эркининде джумору чатлада айландырды...

Кьуралгъан хапарчыкъгъа ат атагъыз.

12. Берилген текстни айтымлагъа юлешигиз.

ДЖАЙ КАНИКУЛЛАДА

Элде джай бек игиди мен орундан эртде турама хант ашайма чегетге ойнаргъа кетеме аны тар джолчукъларында джюрюйме ариу хауаны солуйма арысам суу джагъада олтурама джашил кырдыкда джатама эриксем юйге кетеме бачхада ишлейме талай заманны солуйма андан сора суугъа джууунургъа барама сыртла мал кютеме гокка хансла джыяма аланы да алыб юйге кетеме ой къалай ариуду джай элде.

13. Текстден нени ангыладыгъыз. Анга бу башлалан къайсы иги келишеди: «Джангурдан сора», «Ахмат бла Хызыр», «Чегетде».

Джангур шошуракъ болду. Ол гитче суучукъ бек къобхандан, гюрюлдеген тауушу ёзенни толтуруб, башха таууш эшитдирмейди. Бир бёлек замандан джауум тохтады. Анда-мында чыпчыкъла джырлай башладыла. Аны эшитгенлей, Ахмат бла Хызыр танг ата башлагъанын билдиле. Танг атханлай, Гелеулю сыртха къалайтын чыгъарыкъларына оноу этдиле. Бир джарым сагъатдан танг агъарды. Аны ызындан кёб турмай кюн таякъла ёзенни кюнбет къабыргъаларында эм огъаргъы тереклени башларын алтынча джылтыратдыла. Кюнню кёргенлей, Ахмат бла Хызыр чегетни ичи бла тик къабыргъаны ёрге таяна тебретиле. Джибиген джерде аякълары тая, джыгъыла-тура бара эдиле. Терек бутакъладан акъгъан джауум тамчыла аланы, суугъа киргенча, джибитдиле.

(Къ. Ю.)

Ол атны нек сайлагъанынгы айт.

14. Берилген сёзтутушла бла хапарчыкъ къураб джазыгъыз, анга ат атагъыз.

Эртдерек туругъа, керекли затларынгы алыргъа. джолгъа чыгъаргъа, танымагъан джеринг, тегерекге эс нерге, дуппурчукълада тохтаргъа, тегерекге къулакъ иерге, шкогунгу огъары аягъына миндирирге, джаралы тенгинги къатына сюркелирге, джарасын байларгъа, урушха хазырланыргъа, кесинги борчунгу толтурургъа.

15. Тюбюндеги текстден соруулагъа джууабла табыб джазыгъыз.

1. Къанатлыла джылы джерледен джаз нек къайтыб келедиле? 2. Къач сайын джылы джерлеге нек учадыла? 3. Арт аякълары бла алгъа чабхан кимди? Неди?

Джаз къанатлыла кеслерине уя ишлейдиле. Ол себеден ала туугъан джуртларына ашыгъадыла. Къачда уа ашарыкъ табмай, ачлыкъ къысыб, аланы джылы джерлеге учуб кетгенлери андан болады. Ашарыкъ эркин болса, къанатлыла джылы джерлеге учаргъа ашыкъмайдыла.

Къоянчыкъ чабыб баргъан заманда ал аякъчыкъларын ёрге кёлтюрюб, джерге тийирмей, арт аякъларын алгъа атыб, чабыб барады. Аны алай этгени къарда ариу кёрюнеди. (Л. Х.)

16. Тюбюнде берилген текстни магъанасы аны башына келишемиди?

МАХТАНЧАКЪ

Мазан бла Мустафа, кюнорта бола, Наратлы ёзенни аягындан ёрге айландыла. Ала, кёб да бармай, бир мылы тар кзулакъда наныкыгъа батдыла.

Мазан, бир аугъан терекге миниб, кзуру челегин да бутакыгъа тагыб, биягы Мустафагъа самаркзу этди:

— Эй, кызбай улу, кыйдаса? Айюге шалбарынгы джыртдырыса! — деб кюлдю.

Мустафа, иги кесек наныгы бла челегин да кёлтюрюб, аны къатына барды. Олсагыат огъары джанларындан бир мамурач чегетни зангырдатыб, бир эрши тукзум кычырды.

— Ой анам! — деб Мазан, ёшюню бла Мустафаны да джыгыб, кычырыкы-хахай этиб къачды. (Л. Х.)

Келишмей эсе, нек келишмейди? Къаллай баш салыргъа боллукъду? Мазанчалагъа айтыргъа къаллай нарт сёз барды?

17. Берилген план бла хапар кзураб айтыгыз.

МЕН ЮИДЕ КЪАЛАЙ БОЛУШАМА

1) Юйдегиз кимледен кзуралыбды?

2) Ала не ишлейдиле?

3) Юйде мен къалай болушама?

18. Берилген план бла хапарчыкы кзураб джазыгыз.

МЕН КИМ БОЛЛУКЪМА?

1) Мен ким болургъа сюеме?

2) Ол ишге мен нек тырмашыргъа излейме?

3) Мен ол усталыкыны алыр ючюн не этерге керекме?

19. Хапарчыкыны аллына кёре, аягыни джазыгыз, баш салыгыз.

* * *

Анам гурт тауукъну джюджеклеры бла эшик аллына джиберди.

Бир кесек заманны ичине бурууну артындан къартчыгъа кёрюндю...

20. Хапарчыкыны аягына кёре, аллын джазыгыз.

...Пионерле иги ишни тындырдыла. Къарт къатын алагъа улуу бюсюреу этди.

Къуралгъан хапарчыкъгъа баш салыгъыз.

Тюз джазыуну методикасындан талай оюм

Хазырлаучу — ючюнчю класслада тюз джазыудан билирге керекдиле: сёзню тамырында ачыкъла бла тунакыланы джазылыуларын (*мийик, кюйюз, суукъ, таууш, сейир, къауум, зауукъ; эски, эчки, чылчыкъ, шаптал, къаптал* дегенча сёзлени тюз джазылыуларын), сёзню ахырында зынгырдауукъла бла сангыраулары тюз джазылыуларын (*тоб — тобу, саб — сабы, хамыт — хамыты, завод — заводу, отряд — отряды*), э бла ь белгилени джюрютюлюулерин (*съезд, апрель — апрелде, пальто, культура*), сангырау тунакыланы зынгырдауукълагъа айланыуларын (*терек — тереги, къонакъ — къонагъы*), экиленген тунакыла тюбеген сёзлени джазылыуларын (*акка, амма, исси*), улуу харифни джюрютюлююн (*Хубийланы Адамейни джашы Исса, Москва, Учкулан, Къобан, Добар, ...*), бир къауум тунакыландан сора х харифни джазылыуун (*сабха, заводха, атха, чирсха, сафха, ташха, чархха, чачха*), сёзлени бирге, башха, сызчыкъ (дефис) бла джазылыуларын (*ташкёмюр, онеки, ата-ана, эгеч-къарнаш, ауа-сауа, къозу къулакъ, Минги Тау*).

Тюз джазыуну джорукълары бла джазылгъан джазмагъа орфограмма дейдиле. Орфограммала беш типге айырыладыла:

- 1) харифле (агъач, агъашчы, тоб, тобу);
- 2) дефис бла джазылыу (бара-бара, кюле-кюле);
- 3) сызчыкъ (те-ре-зе, ту-та-ды-ла);
- 4) башха джазыу (джылкъы къулакъ, бедеу сыртлы);
- 5) бирге джазыу (ташкёмюр, ёребаш, акътуякъ).

Хар орфограмманы тюз джазыуну джоругъу болады.

Орфограмманы, орфографияны джоругъу бла къалай ишлерге керекди?

Тюз джазыугъа юретиу юч этапха юлешинеди: сохталаны орфограмма бла, аны джоругъу бла шагърей этиу; керекли орфограмманы таба билирге, аны тюз джазыу джоругъун айтыргъа юретиу; орфограммадан алгъан билимлерин бегитиу.

Биринчи этап: орфограмма бла, аны джазылыу джоругъу бла шагърей этиу къуралады:

1) орфограмманы атын билдириуден; 2) ол орфограмманы табар ючюн мисалланы тинтиуден; 3) орфография джорукъну анализ этиуден; 4) ол джорукъну бегитир ючюн джазма халда юлгюлени анализинден.

Орфограмманы аты кьангада, тетрадлада да джазылады. Устаз керекли орфограммалары болгъан сёзлени кьангада джазады, орфограммаланы тублерин сызады.

Ю л г ю: тоб — тобу, эски, нсси.

П джазылмай, б джазылгъаны, с сора г джазылмай, к джазылгъаны устазны ушагъындан сохталагъа белгилли болады.

Андан сора орфография джорукъну анализине кёчедиле.

Джорукъну не устаз айтады неда сохтала орфограмманы джоругъун китабда табыб окъуйдула. Устаз соруула салады:

1) Джорукъ ненча кесекден кьуралады?

2) Джорукъда орфограмманы джазылыуунда кьаллай шартла айтыладыла? (Сёз ючюн: б, д, т, с, ч, ф, ш, х тунакыладан сора, гъ джазылмай, х джазылады кьаты бёлюмледен сора.)

Экинчи этап: устаз сохталаны текстде керекли орфограмманы табаргъа, аны тюз джазылыуу джоругъу бла хайырланьргъа юретеди.

Ючюнчю этапда орфографиядан алгъан билимлерин тюрлю-тюрлю ишлени юсю бла бегитедиле.

Халатланы тюзетну ишле

Халатланы тюзетну юсюнден экинчи классны методика болушлугъунда джазылгъанды. Дерслени материалында да аны схемасы бериле баргъанды. Устаз ала бла хайырланьргъа боллукъду.

Пунктуацияны окъутууну юсюнден

1—3 класслада пунктуациядан билрге керекдиле:

1) айтымны аягъында джюрютюлген тыйгъыч белгилени — точканы, соруу белгини, кёлтюртюу белгини; 2) айтымны биртукъум членлеринде запятойну джюрютюлююн; 3) айланыуда запятойну, кёлтюртюу белгини

салынуун; 4) кьош айтымгъа кирген бош айтымланы арасында запятойну джюрютюлююн; 5) туура сёзю болгъан айтымлада тыйгъыч белгилени (эки точканы, кавычкаланы, запятойну, тирени) джюрютюлюулерин.

Бу башында тизилген пунктограммаланы (пунктуация джорукъла бла айтымда джюрютюлген бир неда талай тыйгъыч белгиге *пунктограмма* дейдиле. Сёз ючюн: айтымны аягында юч знакдан — точкадан, соруу эмда кёлтюртюу белгиледен — бири салынады. Ючюсю да бир пунктограмма боладыла) синтаксис материалны окъугъан кёзюуде окъуй барадыла.

Алай бла, ал класслада башында берилген беш пунктограмманы окъуйдула.

Пунктуацияны окъутхан кёзюуде быллай ишлени этерге боллукъду:

1. Берилген текстни айтымлагъа бёлюу, хар айтымны къалай эмда къаллай интонация бла айтылгъанына эс ийиу.

Хар айтымны чегин табыб, аны аягына биринчи пунктограммадан керекли тыйгъыч белгини (точканы, соруу белгини, кёлтюртюу белгини) салыр ючюн, сохтала айтымны ичлеринден окъуйдула, къаллай интонация бла айтылгъанына кёре, юч знакны бирин саладыла.

Текстни айтымлагъа бёлюу кёбюсюне джазма халда этиледи, алай а аууздан этгенни да уллу магъанасы болады.

Бу иш быллай этиледи: устаз текстни биринчи кере окъуйду, сохтала эс ийиб тынгылайдыла.

Бу кёзюуде устаз кеси окъумай, магнитофон лентагъа текстни джаздырыб, анга тынгылатыргъа да боллукъду. Текстге эки кере тынгылайдыла. Биринчи кере текстни магъанасы бла шагърей боладыла. Экинчи кере окъугъанда айтымланы чеклерин табадыла, салыныкъ тыйгъыч белгини айта барадыла.

2. Берилген текстге керекли тыйгъыч белгилени салыу.

Бу ишни биринчи классдан башлаб этедиле. Ючюнчю классда, беш пунктограмманы да окъуб бошагъандан сора, джылны аягында быллай иш этдирирге боллукъду: беш сохтагъа бирер карточка береди, барында

да этиллик иш бирди: «Керекли тыйгыч белгилени сала джаз». Биринчини текстинде хар айтымны чегин табыб, аягъында керекли тыйгыч белгини сала джазарыкъдыла. Экинчини текстинде биртукъум членледе запятойланы сала джазарыкъдыла, ючюнчюню текстинде къош айтымгъа кирген бош айтымланы чеклерине запятойну, тёртюнчюню текстинде айланууда запятой бла кёлтюртюу белгини, бешинчини текстинде туура сёзде тыйгыч белгилени сала джазарыкъдыла.

Быллай ишле китабда бериледиле, къалай этилликлерни дерслени планларында белгиленеди.

3. Пунктуация айырыу. Бу ишни уллу магъанасы барды. Муну бла хайырланыргъа боллукъду биринчи классдан башлаб. Пунктуация айырыуну аууздан неда джазыб этерге болады.

Аууздан былай этедиле: былайда бу тыйгыч белги нек салынады, ол неге керек болады, башха белги салынмай, бу белги нек салынады, къайсы джорукъгъа кёре салынады дегенча соруулагъа джууаб береди.

Джазма халда хар тыйгыч белгини башына пунктограмманы номери салынады.

№ 1 — айтымны аягъында джюрютюлген тыйгыч белгиле.

№ 2 — биртукъум членледе джюрютюлген тыйгыч белгиле.

№ 3 — айланууда салынган запятой бла кёлтюртюу белги.

№ 4 — къош айтымны къурагъан бош айтымланы арасында джюрютюлген запятой.

№ 5 — туура сёзде джюрютюлген тыйгыч белгиле.

4. Пунктуация джорукъланы схемаларын окъуу.

Ac — авторну сёзю, Tc — туура сёз, A — айлануу, ∇ — айтымны членлери, □ — къош айтымгъа кирген бош айтымла.

С х е м а л а :

Ac: «Tc». Ac: «Tc?» Ac: «Tc!»

«Tc», — ac. «Tc?» — ac. «Tc!» — ac.

A, ▲▲▲. ▲▲, a, ▲▲▲. ▲▲▲▲, a. □, □.

5. Изложение, сочинение джазыу. Изложе-

ние, сочинение джазгъан заманда сохтала керекли тыйгъыч белгилени сала джазгъа юренедиле. Бу тукъум ишлени уллу магъанасы болады: сохтала пунктуация джорукъланы къалай ангылагъанларын кѳргюзедиле.

Пунктуациядан халатланы тюзетну

Сохталаны пунктуациядан джиберген халатларын былай тюзетирге боллукъду: тыйгъыч белги джиберилген джерни тюбю сызылады, тизгинни аягъында «V» белги салынады, артыкъ салынган белгини юсю сызылады, тизгинни аягъында биягъы «V» салынады.

Иги окъугъан сохталаны халатларыны тюблери сызылмайды, артыкъ тыйгъыч белгилени да юслери сызылмай, халат джиберилген тизгинни туурасында пунктуациядан джиберилген халатланы белгиси (V) салынады. Былай этерге болады, сохта кесн тюзеталлыкъ эсе джиберген халатын.

Сабийле кеслери къайсы тыйгъыч белгини джибергенлерин табалмазча болсала, алагъа болушлукъгъа ол халат джиберилген тизгинни туурасында пунктограмманы номери салынады.

Пунктуациядан халатланы классификациясын былай этерге боллукъду.

Сынау ишлени (диктант, изложение, сочин.) джазылгъан юню.	Сохтала	Джиберилген халатла				
		пунктограмманы номери				
		№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5
I. 04. Диктант.	I. Токъланы И.	-	+	-	+	-

Пунктуациядан джиберилген халатла бла ишлеу хар дерсде бардырылады. Не ючюн десенг, сохтала, биринчи классдан башлаб, хар дерсде джазыу ишле этедиле, ала уа айтымладан къураладыла, алада тыйгъыч белгиле тюбейдиле, аланы нек джюрютюлгенлерин биле барыгъа керекдиле.

Грамматика айыруну схемасы бла юлгюсю

А. Фонетика айыруу

1. Тауушла бла харифле. Сѳзде ненча таууш бла хариф барды?

2. Ачыкъмыды, тунакымыды?
3. Ачыкъ болса, къатымыды, джумушакъмыды?
4. Тунакы болса, зынгырдауукъмуду, сангыраумуду?
5. Сёзде ненча бѣлюм барды? Анча бѣлюм нек болады?

Басым къайсы бѣлюмге тюшеди?

Фонетика айырыну юлгюсю

Кенг космосда учхан батыр адамла къарайдыла андан джерге къакъмай кѣз.

Кенг деген сёзде юч таууш бла юч хариф барды, биринчи таууш тунакыды, сангырауду. Экинчи таууш ачыкъды, джумушакъды. Ючюнчю таууш тунакыды, зынгырдауукъду. *Кенг* деген сёзде бир бѣлюм барды, не ючюн десенг, сёзде ненча ачыкъ таууш болса, анча бѣлюм болады. Бир бѣлюмден къуралгъаны себебли, басым тюшген бѣлюмю джокъду.

Космосда деген сёзде сегиз таууш бла анча да хариф барды.

Биринчи таууш (к) тунакыды, сангырауду. Экинчи таууш (о) ачыкъды, къатыды. *С* тунакыды, сангырауду, *м* — тунакыды, зынгырдауукъду, *о* — ачыкъды, къатыды, *с* — тунакыды, сангырауду, *д* — тунакыды, зынгырдауукъду, *а* — ачыкъды, къатыды. Бу сёзде юч ачыкъ таууш болгъаны себебли, юч бѣлюм барды. Басым биринчи бѣлюмге (кос) тюшеди.

Бу юлгю бла къалгъан сѣзлени да айырадыла.

Б. Морфология айырыу. Сѣзню къурамын айырыу

ПЛАН

1. Тамыр.
2. Аффиксле: а) сѣз тюрлендириучю аффиксле;
б) сѣз къураучу аффиксле.

Соруула:

1. Сѣзню тамырын табар ючюн не этерге керекди? (Бир тамырлы сѣзле табаргъа керекди, не ючюн десенг, бир тамырлы сѣзлени барысында болгъан тюрленмеучю кесегинне тамыр дейдиле.)

2. Сёз тюрлендириучю аффиксле къайсыладыла?
(Бет, сан, болуш, иелик аффиксле.)

3. Сёз къураучю аффиксле уа? (Сёз къураучю аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къураладыла.)

А йырыну юлгюсю

Аууздан

Биченчилеге деген сёзню тамырын табар ючюн, бир тамырлы сёзле табаргъа керекди: *бичен*, *биченлик*, *биченчи*. Бир тамырлы сёзлени барысында болгъан тюрленмеучю кесеги *бичен* болгъаны себебли, ол сёзню тамырыды. Қалгъан кесеклери аффикследи: *-чи-ле-ге*. *-Чи* сёз къураучю аффиксди, не ючюн десенг, *бичен* деген сёзден джангы сёз къурайды; (*бичен* не? деген соруугъа джууаб этеди, *биченчи* уа *ким?* деген соруугъа); *-ле-ге* аффиксле сёз тюрлендириучю аффикследи: бири кёблюк саннга, бири да бернучю болушха саладыла.

Д жазма халда

Биченчи ле|ге|:   тамыр;

△ сёз къураучю аффикс;

□ сёз тюрлендириучю аффикс.

Атны морфология айырыуу

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Аны магъанасы.
2. Морфология ышанлары: ал формасы (баш болуш), энчи неда тукъум атмыды? Тюз неда иелик атмыды? болушу, саны.
3. Айтымда кьуллугъу (башчы, хапарчы, сансыз член).

А йырыну юлгюсю

Сен сюесе кенг тюзлени,

Махтайса сабанларын.

Мен да айырыб башха джерледен
Сюеме Кавказ тауларын. (Б. Х.)

Тюзлени — атды, затны кёргюзеди, *нелени?* деген соруугъа джууаб этеди, ал формасы -*тюз*, тукъум атды, тюз атды, сюесе *нелени?* — *тюзлени*, тамамлаучу болушдады, кёблук сандады, айтымда сансыз членди — толтуруучуду.

Д ж а з м а х а л д а

Тюзлени — атды, затны кёргюзеди, тюз, тукъум атды, *нелени?* — толт. (——— толт.)

С ы ф а т н ы а й ы р ы у

П Л А Н

1. Тилни кесеги. Аны магъанасы.
2. Ал формасы (баш болуш), кяллай сыфатды? (Тюз.)
3. Айтымда кьуллугъу (ачыкъялаучу).

А й ы р ы у н у ю л г ю с ю

Кенг (тюзлени) — сыфатды, затны ышанын кёргюзеди, *кяллай?* деген соруугъа джууаб этеди, тюз сыфатды: сёз кьураучу аффикси джокъду, айтымда *тюзлени* деген сёзню айгъакълаб келеди — ачыкъялаучуду.

А л м а ш н ы а й ы р ы у

П Л А Н

1. Тилни кесеги. Магъанасы.
2. Ышанлары: а) ал формасы (баш болуш бирлик санда);
б) бети, саны, болушу.
3. Айтымда кьуллугъу (башчы бла сансыз член болуб келген кёзюю).
Ючюнчю классда бетлеучю алмашланы окъуйдула, аланы айырадыла.

А й ы р ы у н у ю л г ю с ю

Туугъан Къарачай тауларым, мени тебретгенсиз сиз бешигими. (Б. Х.)

Мени — бетлеучю алмашды, атны алмашдырыб келеди, ал формасы — *мен*, биринчи бетдеди, бирлик сан-

дады, иелик болушдады, не ючюн десенг, *кимни?* деген соруугъа джууаб этеди, *бешигим* деген ат бла байланыб келеди, анга не болады, айтымда сансыз член болуб келеди.

Сиз — бетлеучю алмашды, атны алмашдырыб келеди, ал формасы — *сен*, экинчи бетни алмашыды, кёблук сандады, баш болушдады, *ким?* деген соруугъа джууаб этеди, айтымда *тебретгенсиз* деген сёз бла байланыб келеди (*сиз тебретгенсиз*), башчыды.

Этимни айырыу

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Аны магъанасы.
2. Ышанлары: а) ал формасы (этим тамыр);
б) заманы, бети, саны.
3. Айтымда кьуллугъу (хапарчы болуб келген кёзюю бериледи).

Айырыуну юлгюсю

Ол тартады мийикге,
Юренигенин кьоймайды:
Ол тау башында туугъанды,
Тау хауадан тоймайды. (Джугьутур)

Тартады — этимди, затны не этгенин кёрюзеди, не этеди? деген соруугъа джууаб береди, ал формасы — *тарт*, бусагъат замандады (*ол тартады*), ючюнчю бетдеди, бирлик сандады, айтымда *ол* деген алмаш бла байланыб келеди, хапарчыды.

Санауну айырыу

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Аны магъанасы.
2. Ышанлары: а) бош, кьош, кьурау санау;
б) санчы, тизуинчи санау;
в) ал формасы (баш болуш);
г) болушу, саны.
3. Айтымда кьуллугъу.

А й ы р ы у н у ю л г ю с ю

Ючюнчю классны сохталары школну арбазында он-сегиз терек орнатхандыла.

Ючюнчю — санауду, затны тизгинде орнун кёргюзеди, *ненчанчы?* деген соруугъа джууаб этеди, бош санауду, тизгинчиди, ал формасы -*юч*, ат бла келгени себебли болушлада тюрленмейди, бирлик сандады, айтымда *классны* деген сёз бла байланыб келеди, сансыз членди.

Онсегиз — санауду, затны (терекленни) санын кёргюзеди, *ненча?* деген соруугъа джууаб этеди, эки тамырдан къуралыб, бир сёз болуб джазылгъаны себебли, къош санауду, ал формасы — *онсегиз*, айтымда *терек* деген сёз бла байланыб, бир сансыз членни (толтуруучуну) къураб келеди.

С ё з л е у н ю а й ы р ы у

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Магъанасы.
2. Ышанлары: соруулары (ючюнчю классда *къачан?* *къайда?* *къалай?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлеулени окъуйдула).
3. Айтымда къуллугъу (сансыз член болуб келген кёзюю.)

А й ы р ы у н у ю л г ю с ю

Мамурач акъырын аллына атлады.

Акъырын — сёзлеудю, ишни къалай этилген ышанын кёргюзеди, *къалай?* деген соруугъа джууаб этеди, айтымда *атлады* деген сёз бла байланыб келеди, сансыз членди.

Эсгертиу. Ючюнчю классда джылны аягъына сансыз членледен — ачыкълаучудан, толтуруучудан, болумладан (аланы къауумларыны атларын айтмай) халпарлы боладыла: сансыз членди — болумду дегенча.

Б а й л а м н ы а й ы р ы у

Ючюнчю классда сохтала тенг джарашдырыучу байламланы бир къауумун окъуйдула. Ол себебден айырыу алай терен болмайды.

ПЛАН

1. Тилни кесеги, аны магъанасы.
2. Ышанлары: тюрленмеучю сёз.
3. Айтымда кьуллугъу (айтымны члени болмагъан кьуллукъчу сёз болгъаны).

Айырыну юлгюсю

Хыйса бла Исса джырлайдыла, Хасан да алагъа тынгылайды.

Бла — байламды, не ючюн десенг, айтымны биртукъум башчыларыи (Хыйса бла Исса) байлаб келеди, не болушда, не санда, не бетде тюрленмейди, айтымда къаллай болса да бир соруугъа джууаб этмегени себебли, айтымны члени болмайды, кьуллукъчу сёздю.

Да — байламды, не ючюн десенг, эки айтымны бир-бири бла байлаб, къош айтым кьурайды, тюрленмеучю сёздю; айтымны члени болмайды, кьуллукъчу сёздю.

В. Синтаксис айырыу

Бош айтымны айырыу

ПЛАН

1. Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю айтым.
2. Джайылмагъан, джайылгъан айтым.
3. Айтымны баш членлери: башчы, хапарчы.
4. Айтымны сансыз членлери: толтуруучу, ачыкълаучу, болумла.
5. Айтымны биртукъум членлери (ала бар эселе).
6. Айлануу (ол бар эсе).

Къош айтымны айырыу

ПЛАН

1. Бош айтыммыды огъесе къош айтыммыды?
2. Алай некди?
3. Къош айтымгъа кирген бош айтымла.
4. Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бири бла къалай байланыб келедиле? (Байлам бла неда байламсыз.)

ТЕМАТИКА ПЛАНЛА

Грамматика, тюз джазыу, тил ёсдюрюю (юлгю)

Дерсле	Дерслени темалары	Ишле	Къайтарару	Тил ёсдюрюуден ишле
1.	Ал класслада окъулгъанин къайтарару — 5 сагъат. Тауушла бла харифле.	1—8	Таууш бла хариф. Ачыкъ тауушла.	Китабда суратла бла уш-акъ этну.
2.	Бёлюм. Басым.	9—15	Ат. Сыфат. Этим.	Бир тамырлы сёзле джазыу.
3.	Сочинение «Джай кайикуллада».	16—19	Тамыр бла аффикс.	Джангы сёзле къурау. Бир тамырлы сёзле бла хапар къураб джазыу. Джангы сёзле къурау.
4.	Тилин кесеклери.	20—22	Сёзню тамыры.	Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыу.
5.	Сынау диктант грамматика иши бла.	23—30	Аффиксле.	Иелик атла къурау.
6.	Сёзню къурамы.	31—32	Сёзню тамыры.	Хапар къураб джазыу.
7.	Бир тамырлы сёзле.	34—38	Аффиксле.	
8.	Изложение «Эки нёгер».	41—46	Сёзню тамыры.	
9.	Сёзню аффикс.	47—52	Аффиксле.	
10.	Аффиксле.	53—56	Сёзню тамыры.	
11.	Джангы сёзле къурау.	57—60	Тилин кесеклери	
12.	Сочинение «Мени тенгим».	62—63	Ат.	
13.	Магъаналары къаршчы эмда джууукъ сёзле.	64—67		
14.	Къош сёзле.	69—71		
15.	Сынау диктант.			
16.	Атны магъанасы.			
17.	Тюз эмда иелик атла.			
18.	Бегитну дерс.			
19.	Изложение.			
20.	Атны болушлары.			

Дерсе	Дерслени темалары	Ишле	Къайтаруу	Тил бедорюу ишле
21.	Тюз атланы джалгъануулары.	72—73	Тюз атла.	Атланы болушлагъа са- ла, хапарчыкъ къурау. Айыру диктант. Соч. «Алтын къач». Ангымла къураб джазыу.
22.	Болуш афникслени тюз джазыу.	74—80		
23.	Бегитну дерс.	82—85		
24.	Иелик эмда тамамлаучу болушла.	86—88		
25.	Сынау диктант грамматика иши бла.	—		
26.	Сыфатны магъанасын къайтаруу.	91—94	Атны магъанасы.	
27.	Тюз сыфатла.	95—99	Тамыр бла аффикс.	
28.	Изложение джазыу.	—		
29.	Алмашы магъанасы.	102—104	Ат.	Атланы алмашла бла алмашдыра джазыу.
30.	Бетлеучю алмашла.	105—108		
31.	Бетлеучю алмашланы джалгъануулары.	109—111	Атны джалгъануу.	
32.	Бегитну дерс.	112—114		
33.	Сочинение «Джарлы джашчыкъ».	—		
34.	Бетлеучю алмашланы болушлагъа сала, айтымла къураб джазыу. Сынау диктант.	115—119		
35.	Этимни магъанасы.	123—127	Ат, алмаш.	
36.	Этимни заманлары.	128—131	Бетлеучю алмашла.	
37.	Изложение джазыу.	—		
38.	Этимни джегилнуу.	132—135		
39.	Этимни бусагъат заманы.	136—140	Бетлеучю алмашла. Сезню къурамы.	
40.	Бегитну дерс.	141—143		
41.	Сочинение «Къыш келди»	—		
42.	Этимни сзгъан заманы.	144—147		Этимни бир заманын бир заманы бла аууштуруб джазыу.
43.				
44.	Бегитну дерс.	148—150		

Дерсе	Дерсени темалары	Ишле	Къайтары	Тил ёсдюрюю ишле
45.	Болдукъ заман.	151—155		
46.	Бегитну дерс.	156—159		
47.	Изложене джазыу.		Айтымны членлери.	Суратха къараб халар къурау. «Джангы джыл».
48.	Этимни айтымда къуллугъу.	160—162, 164		
49.	Сынау диктант.	163, 165, 166	Болушла.	
50.	Санауу магъанасы.	167—171	Сыфат.	Соч. «Бузда» (суратха къараб).
51.	Санчы санаула.	172—175		
52.	Тизгинчи санаула.	176—179		
53.	Бегитну дерс.			
54.	Санауланы тюз джазыу.	180—185		
55.	Сынау диктант.	—		
56.	Сёзлеуию магъанасы.	194—196	Сыфат.	Соруулагъа джууаб джазыу.
57.	Бегитну дерс.	197—199		
58.	Сёзлеу (къайры? къайда? къайдан? соруулагъа джууаб болгъанла).	201, 202	Бериучю, орунлаучу, башлаучу болушла.	
59.	Сёзлеуию сыфат бла келген кёзюю.	203—205		Айыру диктант.
60.	Сёзлеуию тюз джазыу.	206—208		
61.	Сынау диктант грамматика ниши бла.	212—215	Айтымны членлери.	
62.	Байламны магъанасы.	216, 217		Соч. «Спортплощадкада».
63.	Бегитну дерс.	218—220	Къош айтым.	
64.	Байламны тилде джюрютлюю.			
65.	Изложене «Пионер кызыкъ»	224, 225		Текстни айтымлагъа бёлюу.
66.	Ал кластлада айтымны юсюнден алгъан байламлерин эсте салму.	226—227		
67.	Айтымны членлери.	228—232	Ат, алман.	

Дерсле	Дерслени темалары	Ишле	Къайгарыу	Тил ёздюрёу ишле.
68.	Айтымны сансыз членлери.	233—235	Ат, сыфат, этим.	Соруулагъа джууаб.
69.	Толтуруучу.	236—238	Атны болушлары.	
70.	Ачыкълаучу.	239—241	Сыфат.	
71.	Болумла.	242—244	Сёзлеу.	
72.	Сочинение «Къанатлыла бизни шох-ларымыздыла».			
73.	Айтымны биртукъум членлери.	249—251	Байлам.	
74.	Бегитну дерс.	252—256		
75.	Сынау диктант грамматика иши бла.	—		
76.	Халатла бла ишлеу. Къайгарыу.	257—258	Айтым.	Суратха къараб ханар къурау.
77.	Бош эмда къош айтым.	259—261		
78.	Да, эмда байламлары болгъан къош айтымла	263—265	Биртукъум членле.	
79.	Бегитну дерс.	266, 267		
80.	Изложение джазыу.			
81.	Не, неда, бир, бир да байламлары болгъан къош айтым.	268—270		
82.	А, алай а, уа байламлары болгъан къош айтымла.	271—273		
83.	Сочинение «Джаз сабанда».			
84.	Къош айтымда запятойну джорюую.	274—276		Суратха къараб джазыу.
85.	Сынау диктант.	277—279		Айырыу диктант.
86.	Айлануу.			
87.	Айланууда тыйгъыч белгиле.		Айтымны членлери.	
88.	Бегитну дерс.	280—282		
89.	Сынау диктант грамматика иши бла.	283—285		Соч. (Суратха къараб).
90.	Халатла бла ишлеу. Къайтаруу.	—		
91.	Туура сёзден ханар берну.	289—294		
92.	Туура сёзде тыйгъыч белгиле.	295, 296 297—299	Айтым.	Айырыу диктант.

Дерсле	Дерслени темалары	Ишле	Къайтаруу	Тил ёсдюрюу ишле
93.	Изложение джазыу.	300—302		
94.	Туура сёзде тыйгъыч белгилени белгитиу.	303—306		
95.	Туура сёзю болгъан айтымла бла халпарчыкъ къураб джазыу.	307—309	Бош эмда къош айтым	
96.	Авторну сёзлерине туура сёз къоша джазыу.	310, 311		
97.	Сочинение «Мен ким боллукъма».	312, 313		Эсгертиу диктант.
98.	Туура сёзде тыйгъыч белгилени салынууларын къайтаруу.	314, 315		
99.	Сынау диктант.	316, 317		
100.	Джылны ичинде окъулгъанны къайтаруу.	323—326		
101.	Тауушла бла харифле, Бёлюм.	—		
102.	Сёзю къурамы.			
103.	Тилни кесеклери.			
104.	Санау, сёздеу. Сынау диктант грамматика иши бла.			

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Тауушла бла харифлени къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: Алфавитни, ачыкъла бла тунакыланы, зынгырдауукъла бла сангыраулары таблицалары.

Дерсни барыуу

I. Окъуу план бла, китаб бла шагърей этиу.

II. Ючюнчю бетдеги суратны юсюнден ушакъ этиу.

Устаз:

— Суратда кимни портретин кёресиз? Ол кимди? Аны юсюнден къаллай назмула, хапарла окъугъансыз? В. И. Ленин не ючюн кюрешгенди? Аны башчылыгъы бла къаллай джашау къуралгъанды? Ёртенланы Азретни бу сёзлерин къалай ангылайсыз:

Ёлюр хар джол, Ленинни джолундан ёзге, Ленинизм сауду, туугъанды ол ёлмезге!

III. Тёртюнчю бетдеги сурат бла ушакъ этиу; Байрамукъланы Халиматны «Школгъа» деген назмусун окъуу.

IV. Таууш бла харифни къайтарыу.

Устаз:

— Таууш деб неге айтадыла? Хариф деб а? Аланы бир-биринден не башхалыкълары барды? (Биринчи иште берилген назмучукъну окъуйдула.)

Устаз:

— *Болур* деген сёзде ненча таууш, ненча хариф барды? Бу сёзде ненча ачыкъ бла тунакы таууш барды? Бу юлгю бла назмучукъну талай сёзюн айырадыла. Таблицааланы кючю бла ачыкъ эмда тунакы тауушланы къайтарадыла. Алфавитни таблицасын устаз ачады, сохтала харифлени атларын окъуйдула, алфавит деб неге айтылгъанын эсге тюшюредиле.

V. Экинчи иште берилген соруула бла ишлеу.

VI. Джетинчи ишни тетрадлада этдириу.

VII. Сегизинчи ишни юйге бериу. Ачыкъланы тюблерин сыза джазадыла.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Бёлюм. Басым.

Дерсни мураты: Бёлюм бла басымдан алгъан билимлерин къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу. Окъулгъанны къайтарыу:

Таууш деб неге айтадыла? Хариф деб а? Тилде ненча таууш, ненча хариф барды? Ачыкъла бла тунакы тауушла деб къаллай тауушлагъа айтадыла? Къатыла бла джумушакъ ачыкъла къайсыладыла? Зынгырдауукъла бла сангыраула уа?

II. Джангы дерс: Бёлюм. Басым.

Устаз къангада джазылыб тургъан текстни ачады:

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта бла отун джаргъан,
Юйню кирпичин тизген —
Къалай насыбды ишлеген.

(Къулийланы Къ.)

Окъуйдула, сёзлени бёлюмлеге бёледиле, къайсы бёлюм кючлюрек айтылгъанын сынаидыла, бёлюм, басым деб неге айтылгъанын эсге тюшюредиле.

Устаз:

— Сёзде ненча бёлюм барды? *Тал* деген сёзде бир, *бусакъ* деген сёзде эки бёлюм нек болады?

III. Онунчу ишни тетрадлагъа джаздырыу. Къалай этиллиги юлгюде бериледи.

IV. Басымны кючю бла джангы сёзле къурау. Ала бла айтымла къураб джазыу.

Алма — алма. Басма — басма, эшме — эшме, къазчы — къазчы.

Юлгю. Хасан алма ашайды. Хасан, алманы алма.

V. Онбешинчи ишни юйге бериу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: «Джай каникуллада» деген темагъа сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Сынагъан, кёрген затларыны юсюнден сочинение джазгъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

III. Джай каникулланы къалай ашыргъанларыны юсюнден ушакъ этиу.

IV. Джазыллыкъ сочинениени планын салыу.

ДЖАЙ ҚАНИКУЛЛАДА

ПЛАН

1. Окъуу джыл бошалды.

2. Қаникулла башландыла.

3. Мен каникулланы къалай ашырдым.

4. Қаникулла бошалдыла, жангы окъуу джыл башланды.

V. План бла айтдырыу, сочинение джазыу. (Бошаялмасала, юйде бошаб келедиле.)

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклери.

Дерсни мураты: Атны, сыфатны, этимни юсюнден алгъан билимлерин бегитиу, кенгертиу.

Дерсни барыуу

I. «Джай каникуллада» деген сочинениеде джиберилген халатла бла ишлеу — 20 мин.

II. Жангы дерс: Тилни кесеклери. (Къангада неда проекцион фонарь бла экранга джазылгъан текст бла ишлеу.)

Текст: «Чегетлени сакълагъыз». (16-чы иш.)

Текстни окъуйдула, бу соруулары болушлугъу бла айырадыла:

— Биринчи айтымда ненча сёз барды? (Бизни къралда уллу чегетле бардыла.)

— Экинчи бла тёртюнчю сёзле не соруулагъа джууаб этедиле? Нени кёргюзедиле? (Текстде *ким? не?* деген соруулагъа джууаб этген, затны кёргюзген сёзлени табыб айтадыла.)

Устаз:

— Затны атын танытхан, ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге не дейдиле? (Ат.)

— Биринчи айтымда уллу деген сөз не сорууга джууаб этеди? Къайсы сөз бла байланыб келеди? Нени кёргюзеди? Затны ышанын кёргюзген, къаллай? неллай? деген соруулагга джууаб этген сөзлеге не дейдиле? (Сыфат) Текстде сыфатланы, ала ачыкълаб келген сөзлени табыб окъуйдула (учсуз-къыйырсыз чегетле, субай, базыкъ терекле, къалын кёкенле, чапракълы, ийнели терекле...)

Устаз:

— Экинчи айтымда *ёседиле* деген сөз не сорууга джууаб этеди? Нени кёргюзеди? (Затны не этгенин.) Айтымда къайсы сөз бла байланыб келеди? Затны не этгенин кёргюзген сөзлеге не дейдиле? (Этим.) Иште тюбеген этимлени табыб окъуйдула.

III. Онджетинчи ишни классда толтуруу. Сорууланы орнуна керекли атланы, сыфатланы, этимлени сала джазадыла. Салынныкъ атла, сыфатла, этимле ишни тюбюнде бериледи. Онсегизинчи ишни классда ауздан толтурадыла. Берилген айтымладан сыфатла бла ала ачыкълаб келген сөзлени табыб айтадыла.

Юлгю. Джангы джашау, тенг къарнашлары...

IV. Онтогъузунчу ишни юйге беруу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант грамматика иши бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын ангылатыу.
2. Пионерлени ишлеринден ушакъ этиу.
3. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сөзлени ангылатыу.

ПИОНЕРНИ ДЖИГИТЛИГИ

Кюн кызыдырады. Джууунадыла джашчыкъла. Ала сууда джюзедиле эришиб. Сууну ортасына джетерге арыгъанды Керим. Сора бата башлагъанды ол. Сабийле хахайлагъандыла. Эштгенди хахайны пионер Адей. Ол сууга секиргенди. Керимни суудан алгъанды. Уллу бюсюреу этгендиле Адейге сабийле. Ала, къууана, юйлерине къайтхандыла. («Диктантла бла изложениеле».)

4. Айтымла бла окъуб, диктантны джазыу.
Грамматика иш: этимлени тюблерин сызаргъа.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сёзню къурамы.

Дерсни мураты: Экинчи классда тамыр бла аффиксленден алгъан билимлерин къайтарыу, сёзню къурамын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Диктантлада джиберилген халатла бла ишлеу — 15 мин.

1. Классны кёбюсю джиберген халатла бла ишлеу — 10 мин.

2. Энци халатланы тюзетну — 5 мин.

II. Жангы дерс: Сёзню къурамы.

Тамыр бла аффикслени эсге салыу. Қъангада джазылыб, джабылыб тургъан текстни ачыб, аны бла ишлеу.

Текст

Тамыр бла аффикс

Мени атам мал кютеди. Ол совхозда малчы болуб ишлегенли талай джыл болады. Атам малчылыкъны бек сюеди. Анга, иги ишлегени ючюн, маллыкъгъа талай мал бергендиле.

Текстге соруула :

1. Мал, малчы, малчылыкъны деген сёзле къаллай сёзледиле? (Джууукъ сёзле.)

2. Джууукъ сёзлени барысында болгъан кесегни къайсыды? (Мал.)

3. Эсге тюшюрчююз, тамыр деб неге айтадыла? (Сёзню тюрленмей туруучу кесегине сёзню тамыры дейдиле.)

4. Сёзню тамырдан къалгъан кесеклерине не дейдиле? (Аффикс.) Тамыр бла аффикслени эсге салгъандан сора, сёзню къурамына кечедиле.

III. Сёзню къурамын ангылатыу. Джыйырманчы иште берилген хапарчыкъны окъуйдула, соруулагъа джууаб бердиле.

Устаз:

— Алай бла, сёзню кѳурамы деб неге айтадыла? (Сёзню кѳурагѳан кесеклеге.)

— Ол неден кѳуралады? (*Джер* — кѳуру тамырдан, *джерге*, *джерден*, *джер-чи-лик-ден* — тамыр бла аффиксленен.)

IV. Джыйырма биринчи ишни классда этиу, джыйырма экинчини юйге беруу.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзню тамыры. Бир тамырлы сёзле.

Дерсни мураты: Ал классда алгѳан билимлерин кенгертиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: Мийик, кийик, кюйюз, мюйюз, сууукъ, джууукъ, кѳууукъ, таууш, дауур, бауур, сейир, чайыр.

III. Джангы дерс: Тамыр. Бир тамырлы сёзле.

1. Китаб бла ишлеу. 23—25 ишлени аууздан айырыу.

2. Кѳангада джазылгѳан текст бла ишлеу.

Текст

ПИОНЕР

Пионер иги окѳугѳан сохтады. Ол пионерлик борчун унутмайды. Кѳалгѳан сохтала пионерден юлгю аладыла. Пионерча окѳугѳан сохтала кѳбден кѳб болуб барадыла. Аланы, кѳб турмай, пионерге аллыкѳдыла.

Соруула:

1. Тюбю сызылгѳан сёзле кѳаллай сёзледиле? (Джууукъ.)

2. Аланы барысында болгѳан кесеги кѳайсыды? (Пионер.)

3. *Пионерлик*, *пионерден*, *пионерча*, *пионерге* деген сёзлени тамырлары кѳайсыды? (Пионер.)

4. Бир тамырлы сёзле деб кѳаллай сёзлеге айтадыла? (Бир тамырдан аффикслени кючу бла кѳуралгѳан сёзлеге.)

IV. 27 бла 29-чу ишлени тетрадлада этдириу.

V. Отузунчу ишни юйге беруу.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение «Эки нёгер».
Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.
2. Изложениеси джазыллыкъ хапарны биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сёзлени ангылатыу.

ЭКИ НЕГЕР

Эки нёгер бара-бара чегетге киргендиле. Болгъанды бирини шкогу. Бара тургъанлай, алларына айю чыкъгъанды. Ёрлегенди терекге шкогу болгъан къачыб. Нёгери уа джолда къалгъанды. Аны айюню ёлгеннге хазна тиймегени эсине тюшгенди. Джатханды эрлай джерге, кесин да ёлгенча этгенди. Келгенди аны къатына айю, ол а тыйгъанды солугъанын. Айю аны ийисегенди да кетгенди.

Айю туурадан ташайгъанында, терекден тюшгенди да соргъанды шкоклу нёгери: «Айю, алан, сени къулагъынга не шыбырдай эди?»

— Къыйынлыкъда нёгерин атхан адам аман адамды, — дей эди айю. (Л. Т.)

3. Экинчи къат окъуу, устазны болушлугъу бла план салыу, хапарчыкъны изложениесин джазыу.

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сёзню аффикси.

Дерсни мураты: Сёз тюрлендириучю, сёз къураучу аффикследен хапар бериуу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу.

II. Окъулгъанны къайтарыу: тамыр бла аффикс.

Текст

Темирчи темир ишлейди. Темирден кёб затла ишлендиле.

Бир тамырлы сёзлени табадыла, аланы къурамларын айырадыла.

III. Джангы дерс: Сёзню аффикси.

1. Плакатдагы текст бла ишлеу.

Аффиксле

Бичен	Бичен
Бичен-ни	Бичен-чи
Бичен-нге	Бичен-лик
Бичен-ни (кылады)	Бичен-ли (джер)
Бичен-де	Бичен-ча
Бичен-ден	

Мени атам, биченчи болуб, совхозгъа бичен ишледи.

Плакатдагы сёзлени окъуйдула, бу соруулагъа джууабла кыайтарадыла:

1. Биринчи столбикдеги сёзле кыаллай соруулагъа джууаб этедиле? (Не? нени? неге? нени? неде? неден?)

2. Сёзню тамырына кыайсы аффиксле кыошуладыла? Ол аффиксле *бичен* деген сёзню магъанасын тюрленди-ремидиле? Бичен биченлей кыаламыды? (*Бичен* деген сёзню магъанасы тюрленмейди, башындагы соруула-гъа кёре, тюрленеди.)

3. *Бичен* не соруугъа джууаб этеди? *Бичен* биченлей кыалдымы? Аны магъанасын тюрлендирген не болду? (-чи аффикс.)

Бу юлгю бла экинчи столбикдеги сёзлени аффиксле-рин айырадыла.

Устаз:

— Алай бла, аффиксле ненча кыауумгъа юлешине-диле? (Эки.)

— Биринчи столбикдеги *бичен* деген сёзге кыошулуб келген аффиксле кыаллай аффикследиле? (Сёзню ма-гъанасын тюрлендирмей, соруулагъа кёре, тюрлендирген аффикследиле. Кысхача айтыргъа, сёз тюрлендириу-чюледиле.)

Экинчи кыауум а? (-чи, -лик, -ли, -ча.) Бу кыауум аффиксле *бичен* деген сёзню магъанасын тюрлендире-диле. Была сёз кыураучу аффикследиле.

IV. 31 бла 32 ишлени тетрадлада этдириу, 34-чю ишни юйге бериу.

Онунчу дерс

Дерсни темасы: Аффиксле.

Дерсни мураты: Аффикслени бегитиу, бир та-мырлы сёзле бла хапарчыкъ кыураб джазыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Бир тамырлы сёзлени кьангада джазыу, аланы аффикслерни айырыу: кьой, кьойчу, кьойчулукъ, кьойчулукъ|да|, кьой|да|, кьойча, кьой|ду|.

Бир тамырлы сёзлени окъуйдула, сёз кьураучу бла сёз тюрлендириучю аффикслени айырадыла, сорууланы кюцю бла хапарчыкъ кьураб джазадыла.

Соруула:

1. Кимни атасы (неда кьарнашы, таныгъан адамы) ишлейди совхозну (неда колхозну) кьой фермасында?

2. Ол кимди? Нелени кютеди?

3. Ол кьойчулукъ этгенли пенча джыл болады?

4. Аны бла бирге кьойчулукъда ким ишлейди?

5. Атанг (кьарнашынг, таныгъан адамынг) кьойда ишлеб, саугъа алгъанмыды?

6. Кьойча хайыры болгъан башха мал бармыды?

7. Кьуралгъан хапарчыкъгъа кьаллай ат атаргъа боллукъду? (Кьой фермада.)

Хапарчыкъны башын кьангада устаз джазады, джангы тизгинден соруулагъа джууабла кьураб джазадыла.

КЪОЙ ФЕРМАДА

Мени тамада кьарнашым Харшим совхозну кьой фермасында ишлейди. Ол кьойчуду. Харшим кьойчулукъ этгенли талай джыл болады. Аны бла бирге кьойчулукъда Хасан да ишлейди. Кьарнашым, иги ишлегени ючюн, талай кере махтау кьагъыт, саугъа алгъанды.

Кьойча хайыры болгъан хазна мал джокъду. Ол себбден бизни совхоз кьойлу мюлкдю.

III. 83-чи ишни юйге беруу.

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Джангы сёз кьурау.

Дерсни мураты: Аффикслени кюцю бла джангы сёзле кьурау, тил байлыкъны ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: Таякъ, джаякъ, аякъ, туякъ, къоян, ие, тие, тюе, суюк, тиек, оюн, къоюн, чоюн, боюн, тоюн.

III. Аффикслени кючю бла джангы сёзле кёурау:

Китаб бла ишлеу. 41-чи ишни окъуйдула, бир тамырлы сёзлени къангада джазадыла, кёзюу-кёзюу чыгыб.

Агъач, агъашчыладан, агъачны, агъачсыз (къумач), агъачлы (къумач), агъачы (иги). Бир тамырлы сёзлени окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. *Агъач, агъашчы* деген сёзлени магъаналарында башхалыкъ бармыды? *Агъач, агъачны* деген сёзде уа?

2. *Агъачлы, агъачсыз* деген сёзле къалай кёуралгъандыла?

3. *Агъач* деген сёзден джангы сёзле къалай кёуралгъандыла? (*Агъач — агъаш-чы, агъач-сыз, агъач-лы.*)

4. *-Чы, -сыз, -лы* къаллай аффикследиле? (Сёз кёураучу.)

5. Алай бла, джангы сёзле къаллай аффикслени кючю бла кёураладыла? (Сёз кёураучу.)

IV. 42-чи ишни аууздан этиу. 43-45 ишлени тетрадада этдириу.

Ю л г ю. *Адам — адамлыкъ, отун — отунлукъ, джигит — джигитлик, кёз — кёзлюк.*

V. 46-чы ишни юйге берюу.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Мени тенгим».

Дерсни мураты: Берилген план бла сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

III. Хар ким тенгини юсюнден хапар айтады. Сохта-ла, кеслери къалай биле эселе, алай айтадыла, устаз тынгылай, соруула сала, джетишмегенин джетишдире барады.

IV. «Мени тенгим» деген темагъа сочинение джазаргъа план салыу.

МЕНИ ТЕНГИМ

ПЛАН

1. Сени тенгинг кимди?
  2. Ол кьаллай джашчыкьды (неда кьызчыкьды)? (Тыш сыфаты, сюеги, саны, кьашлары, кёзлери.)
  3. Тенгинги кьаллай ышанларын джаратаса?
  4. Ишге, окъуугъа, адамлагъа кьалай кьарайды ол?
  5. Анга керти тенг дерге боллукъмуду?
  6. Керти тенглени юсюнден кьаллай хапарла окъу-гъанса? Аланы ким джазгъанды?
- V. Сочинениени план бла бир-эки сохтагъа айтдыруу.
VI. Джазыу иш. Бошайлмасала, юйде аягъын джа-зыб келедиле.

Онююнцю дерс

Дерсни темасы: Магъанасы кьаршчы неда джууукъ сёзле.

Дерсни мураты: Аллай сёзле бла айтымла кьураб джазыу, тил байлыкьны ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I Юй ишни тинтиу. Тетрадланы джыйыу.

II. Джангы дерс: Магъанасы кьаршчы неда джууукъ сёзле.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Магъанасы кьаршчы неда джууукъ сёзле

Шекер *татлыды*, турма *ачыды*.

Къызла *келдиле*, джаш-ла *кетдиле*.

Ингирде чыракъ *джан-ды*, джассыда *джукълан-ды*.

Пионер пионерге *шох-лукъ*, тенглик этерге кер-рекди.

Фашизм адам улуну *джаууду*, *душманыды*.

Осман *джигит* эмда ба-тыр джаш болгъанды.

Текстни окъуйдула, тюбю сызылгъан сёзлени магъа-наларына эс иедиле. Экинчи классда быллай сёзлени юсюнден окъулгъанны эсге тюшюредиле, айтымланы тетрадлагъа джазадыла.

III. Китаб бла ишлеу. 48 бла 52 ишлени классда этну.

Юлгю. *Джарыкъ — къарангы. Джарыкъ танг аты — къарангы дуня тас болду.*

Батыр — таукел. Хасан батыр, таукел адамды.

IV. 49 бла 51 ишлени юйге берюу.

Онтөртюнчю дерс

Дерсни темасы: Къош сёзле.

Дерсни мураты: Къош сёзледен хапар берюу, сёзню тамырын къайтарюу.

Дерсни барюуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Окъулгъанны къайтарюу: Тамыр бла аффикс.

Текст

Мал

чал

къой

сабан

Оюн. «Ким кёб сёз къураса да». Башында берилген тамырладан, төрт сохта къангагъа чыгъыб, аффикслени кючю бла джангы сёзле къураб джазадыла, тамыр бла аффиксле деб неге айтылгъанын эсге саладыла.

III. Джангы дерс: Къош сёзле.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Къош, тиш — къоштиш джашчыкъ. Ала, кёз — ала-кёз кызычыкъ. Сары, кзулакъ — сарыкзулакъ ийнек. Таш, кёмюр — ташкёмюр ёзек. Ит, бурун — итбурун кёкен.

Къангадагъы текстни окъуйдула, тюбю сызылгъан сёзлеге эс недиле, соруулагъа джууаб этедиле:

Тюбю сызылгъан сёзле ненчашар тамырдан къуралгъандыла?

Дерсибизни темасы не эди? Къош сёзле деб неге айтадыла?

IV. Китаб бла ишлеу. 53-чю ишни окъуйдула, къош сёзлени къалай къуралгъанларын айтадыла.

V. 54 бла 56 ишлени классда этиу.

VI. 55-чи ишни юйге берюу.

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Текстни биринчи кере окъуу, айырмагъан сёзлерин ангылатыу.

Текст

ДЖАРАЛЫ КЪУШ

Джашчыкъла чегетге баргъандыла. Ала анда къанаты сыныб, учалмай тургъан къушха тюбегендиле. Сабийле къушну тутуб, школда клеткагъа салгъандыла. Ашарыкъ бериб тургъандыла. Кёб да турмай къушну къанаты сау болгъанды. Эркинликде ёсген къуш клеткада тургъанын зоргъа санагъанды. Джашчыкъла къанатлыны кетерге термилгенин эслегендиле. Клетканы эшиклерин ачыб, башына бош этгендиле.

III. Айтымла бла окъуб джаздырыу.

IV. Экинчи кере текстни окъуу, джазылгъанны тинтиу. (Беш минутну ичинде сохтала джазылгъанны ичлеринден окъуйдула, халатланы тюзетедиле.)

V. Тетрадланы джыйыу.

VI. Заман къалса, бир-эки ишни окъуйдула, халатла бла ишлейдиле.

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклерин къайтарыу, атны магъанасын ангылатыу.

Дерсни мураты: Атны магъанасын, аны грамматика ышанларын ангылатыу, экинчи классда атны юсюнден алгъан билимлерин кенгертиу.

Дерсни барыуу

I. Тилни кесеклерин къайтарыу. (Ат, сыфат, этим.) Санаудан, сёзлеуден хапар бериу.

Китаб бла ишлеу. 57-чи ишни окъуйдула, текстде

атны, сыфатны, этимни табыб айтадыла. Андан сора бу соруулагъа джууаб этедиле:

Быйыл, анда, бюгюн, иги деген сёзле айтымлада не соруулагъа джууаб этедиле, къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Байланыб келген сёзле тилни къайсы кесегиндиле? Нени кёргюзедиле? (Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этедиле, айтымда *окъуйбуз* — быйыл окъуйбуз, *окъугъанлы* — анда окъугъанлы, *башланды* — бюгюн башланды, *окъуйбуз* — иги окъуйбуз; ала айгъакълаб келген сёзле этимледиле, ишин къачан, къайда, къалай этилген ышанларын кёргюзедиле.) Сёзлени бу къауумуна *сёзлеу* дейдиле, деб устаз къошады.

Тёрт, тогъуз, ючюнчю, экинчи деген сёзле не соруулагъа джууаб этедиле? Нени кёргюзедиле? Къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Ала тилни къайсы кесегиндендиле?

Устаз:

Затны санын, тизгинде орнун кёргюзген сёзлеге *санау* дейдиле. Санау ненча? ненчанчы? деген соруулагъа джууаб этеди. (Тогъузунчу параграфда берилген джорукъну окъуу.)

II. Атны грамматика ышанларын къайтарыу. Къагда джазылгъан текст бла ишлеу. (Текстни тетрадада джазадыла.)

Пионерле дарман хансла джыяргъа кьуралдыла. Хасан бла Хусей хызенлерин да, бычакъларын да алдыла. Ала дарман хансланы чегетни кыйырында талада джыя эдиле.

Пионерлеге уучу тюбеген эди. Уучуну итлери, къоянчыкълары сюрюб, туурадан ташайдыла.

Текстни окъуйдула, тюбю сызылгъан сёзлеге соруула саладыла, ала тилни къайсы кесегинден болгъанларын айта, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Ат деб неге айтадыла? Ат къайсы соруулагъа джууаб этеди? Ким? не? деген соруула къалай атлагъа салынадыла? (Аллай атланы айырыб айтадыла.) Текстде атла бармыдыла? Ала къайсы хариф бла джазылгъандыла?

IV. 58-чи ишни классда этдириу, 59-чу ишни юйге беруу.

Онджетинчи дерс

Дерсни темасы: Тюз эмда иелик атла.

Дерсни мураты: Тюз эмда иелик атланы ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу.

Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден неда магнит лентагъа джазылгъандан энчи атланы айырыб джазадыла.

Текст: Къарнаш, амма, Аминат, Батал, китаб, директор, Ибрахим, Нарсана, партюх, Бойнакъ, стол, Келимат, Къобан, Москва, Джөгетей, Дон, карандаш, Киев.

II. Жангы дерс: Тюз эмда иелик атла.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу (текст, дерс башлангынчы джазылыб, джабылыб турады).

Текст

Къарнаш — къарнашым, къарнашынг, къарнашы, къарнашыбыз, къарнашыгъыз, къарнашлары.

Мени атам да, къарнашым да, эгечим да, анам да совхозда ишлейдиле. Сени, атанг, ананг, къарнашынг, эгечинг къайда ишлейдиле? Аны атасы, анасы, къарнашы, эгечи къой фермада ишлейдиле.

Текстни окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Ата бла атам деген сёзлени бир-биринден не башхалыкълары барды? (Ата ким? деген соруугъа джууаб этеди, атам десек а — кимим деген соруугъа.)

Атам деген сёзге къаллай аффикс кшошулгъанды? (м), къайсы сёзню кшошаргъа боллукъду? (Мени атам.)

Сени деген сёзню кшошсакъ а? (Сени атанг.) Аны деген сёзню кшошсакъ а? (Аны атасы.) Алай бла, атагъа кимле ие боладыла? (Мен, сен, ол.)

Бу халда квалгъан сёзлени айырадыла.

Устаз:

— Алай бла, дерсибизни темасы не эди?

— Тюз атла деб кваллайлагъа айтадыла? Иелик атла деб а? (Иелик аффикслери болгъан атлагъа.)

III. Тюз атла бла иелик атланы устаз окъуйду, сохтала эки столбикге юлеше джазадыла.

Тюз атла:

Иелик атла:

Текст

— Сенегим, китаб, китабы, сенек, китабынг, сенегинг, китабым, кёзу, кёзум, тюлкую, кёзусу, тюлкуюм,

кѳозугѳуз, тѳюлкѳюлери, ийнеги, ийнек, ийнеклери, ѳгѳюз,
ѳгѳюзѳюбѳюз.

IV. 63-чѳю ишни ѳйге берну.

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Тѳюз эмда иелик атла.

Дерсни мураты: Тѳюз эмда иелик атланы ѳсѳюнден билимни бегитну, тѳюз атладан иелик атла кѳуараргѳа ѳретну.

Дерсни барыуу

I. ѳй ишлерин тинтиу.

II. Тѳюз атладан иелик атла кѳурай, иелерин сала джазыу.

ѳюлгѳю. *Кѳонакѳ — мени кѳонагѳым, сени кѳонагѳынг, аны кѳонагѳы, бизни кѳонагѳыбыз, аланы кѳонакѳлары.*

Тѳюз атла: кийим, сѳз, кѳой.

III. Кѳангада джазылгѳан текст бла ишлеу. Иелик аффиксле бояулу мел бла джазыладыла.

Текст

1. Алма — алма-м, кертме — кертме-м, сабан — сабан-ым, бичен — бичен-им, кѳз — кѳз-ѳм, оноу — оноу-ум.

2. Алма — алма-нг, кертме — кертме-нг, сабан — сабан-ынг, бичен — бичен-инг, кѳз — кѳз-ѳнг, оноу — оноу-унг.

3. Алма — алма-сы, кертме — кертме-си, сабан — сабан-ы, бичен — бичен-и, кѳз — кѳз-ѳю, оноу — оноу-у.

Ичлеринден окѳуйдула, бу соруулагѳа дѳжуаб этедиле:

Аффикслени кѳоѳуб окѳусакѳ, кѳаллай атладыла? (Тѳюз.) Аланы кѳошуб окѳусакѳ а? (Иелик.)

Биринчи кѳауумуна кѳайсы сѳзню кѳошаргѳа боллукѳду? (Мени алмам, кертмем, сабаным, биченим, кѳзѳюм, оноуум.)

Экинчи кѳауумгѳа уа? ѳчѳюнчѳю кѳауумгѳа уа?

Иеге кѳере, кѳаллай аффиксле кѳошулгѳанларына эс недиле.

IV. 64 бла 65 ишлени классда этедиле, 66-чы иш ѳйге бериледи.

Онтогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Изложение «Мени джашым».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын ангылатыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Текстни биринчи кере окъуу, ангыламагъан сёзлерин ангылатыу: матроска, къууанч тыбырлы...

Текст

МЕНИ ДЖАШЫМ

Мени джашым Олегни Гриша деб тенги бар эди. Олег бла Гриша сау кюнню узагъына терекле тюбюнде ойнай эдиле.

Гришаны анасы ауруучу эди, атасы уа болмагъанды. Ол сеbebден Гриша къыйналыб джашай эди.

Байрамгъа мен Олегге эки жангы кийим тикген эдим: бир тыш кёлек бла матроска. Олег бютюн да бек матросканы джаратды. Эрлай ол, мени къатыма келиб:

— Билемисе, энди мени эки кёлегим болду, Гришаны бири да джокъду, кел, матросканы Гришагъа саугъагъа берейик, — деди.

Мен матросканы къагъытха чырмадым. Олег, къууанч тыбырлы болуб, аны кесини тенгине алыб кетди.

Къангада джазыллыкъ сёзле: Гриша, Олег, матроска, къууанч тыбырлы болуб, («Диктантла бла изложениеле», 223 б.)

III. Экинчи кере окъуб, планын салыу.

Мени джашым

ПЛАН

1. Олегни тенги ким эди?
2. Ала къалай ойнай эдиле?
3. Байрамгъа Олегге анасы не саугъа этген эди?..

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Атны болушлары.

Дерсни мураты: Болушладан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Халатла бла ишлеу — 10 мин.

III. Берилген сөзлени кыоша, хапарчыкь кыураб джазыу.

Кыошуллыкь сөзле: Кыозу, кыозум, кыозунг, кыозусу.

Мени кыозум.

Мал хайыр береди. Мени кыозум джайлыкьда отлайды. Иги кыарасанг, сени кыозунг семиз боллыкьду. Аны кыозусу да семирликди.

IV. Болушладан хапар берну.

(Кыангада джазылгъан текст.)

Пионер иги окъуйду.	Китаб билим береди.
Пионерни окъууу игиди.	Китабны тышы ариуду.
Пионерге саугъа бердиле.	Китабха тыш салдым.
Пионерни махтадыла.	Мен китабны окъудум.
Пионерде китабла бардыла.	Китабда сейир хапар барды.
Пионерден сабийле юлгю аладыла.	Китабдан мен кёб билим алама.

Биринчи тизгиндеги айтымланы окъуйдула, *пионер* бла *китаб* деген сөзле кыаллай соруулагъа джууаб этгенлерин айтадыла, айтымда башчы болуб келгенлерин айтадыла.

Устаз:

— *Атны* ким? не? соруулагъа джууаб этген формасына *баш болуш* дейдиле. Баш болуш кёбюсюне башчы болуб келеди.

Айтымланы экинчи кыауумуна соруула:

— *Пионерни* деген сөз не соруугъа джууаб этеди? (Кимни?)

— Айтымда кыайсы сөз бла байланыб келеди? (Окъууу.)

— *Окъууу* деген сөз тилни кыайсы кесегинденди? (Ат.)

— Тюз атмыды, огъесе нелик атмыды? (Иелик.)

— *Китабны* деген сөз не соруугъа джууаб этеди? (Нени?)

— Айтымда кыайсы сөз бла байланыб келеди? (Тышы.)

— *Тышы* деген сёз тилни кьайсы кесегинденди? (Ат.)

— Тюз атмыды, иелик атмыды? (Иелик.)

Устаз:

Атны айтымда кимни? нени? деген соруулагъа джууаб этиб, ат бла байланыб келген формасына *иелик болуш* дейдиле.

Бу юлгю бла айтымланы ючюнчю кьауумун айырадыла, бу оюмгъа келедиле:

Атны кимге? неге? деген соруулагъа джууаб этген формасына *бериучю болуш* дейдиле.

Айтымланы тёртюнчю кьауумуна салынныкъ соруула:

— *Пионерни, китабны* деген сёзле айтымлада кьаллай соруулагъа джууаб этедиле? (Кимни? нени?)

— Ол соруулагъа кьайсы болуш джууаб этеди? (Иелик.) Иелик болуш тилни кьайсы кесеги бла байланыб келеди? (Ат бла.) Айтымланы бу кьауумунда *пионерни, китабны* деген сёзле кьайсы сёзле бла байланыб келедиле? (Махтайдыла кимни? Пионерни. Окъуй-ма нени? Китабны. (Ала тилни кьайсы кесегиндендиле? (Этим.)

Устаз

Атны кимни? нени? деген соруулагъа джууаб этиб, этим бла байланыб келген формасына *тамамлаучу болуш* дейдиле. Айтымланы бешинчи, алтынчы кьауумун да айырадыла, бу оюмгъа келедиле: атны кимде? неде? деген соруулагъа джууаб этген формасына *орунлаучу болуш* дейдиле. Кимден? неден? деген соруулагъа джууаб этген формасына *башлаучу болуш* дейдиле.

Болушланы атларын, сорууланы джазадыла:

Баш болуш: ким? не?

Иелик болуш: кимни? нени?..

69-чу ишни этдириу.

71-чи ишни юйге берну.

Джыйырма биринчи дерс

Дерсни темасы: Тюз атны джалгъаныуу.

Дерсни мураты: Джалгъаныудан хапар берну.

Дерсни барыуу

I. Сёзлюк диктант: Чепкен, чапракъ, эчки, эски, кьапчыкъ, кьабчыкъ, кьанга, кьанига, тангнга, тенгнге, чыпчыкъ, кьаптал, шаптал, тапха, ташха, атха, сафха.

II. Болушланы къайтарыу. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

- ..... малчы, мал
- ..... малчыны, малны
- ..... малчыгъа, малгъа
- ..... малчыны, малны
- ..... малчыда, малда
- ..... малчыдан, малдан

Точкаланы орнуна болушланы атларын джазадыла. Берилген атланы болушлагъа сала, айтымла къураб джазадыла.

Ю л г ю. *Мал, малчы.* Малчы мал кютеди. Малла отлайдыла...

III. Джалгъаныудан хапар берюу. Таблица бла ишлеу.

Атны джалгъаныуу

Бирлик санда

Баш б. ким? къонакъ, къойчу, биченчи, ёгюзчю

Иел б. кимни? къонакъны, къойчуну, биченчини, ёгюзчюню

Бер. б. кимге? къонакъгъа, къойчугъа, биченчиге, ёгюзчюге

Там. б. кимни? къонакъны, къойчуну, биченчини, ёгюзчюню

Ор. б. кимде? къонакъда, къойчуда, биченчиде, ёгюзчюде

Башл. б. кимден? къонакъдан, къойчудан, биченчиден, ёгюзчюден

Кёблук санда

Баш б. кимле? къонакъла, биченчиле

Иел. б. кимлени? къонакъланы, биченчилени

Бер. б. кимлеге? къонакълагъа, биченчилеге

Там. б. кимлени? къонакъланы, биченчилени

Ор. б. кимледе? къонакълада, биченчиледе

Башл. б. кимледен? къонакъладан, биченчиледен

Соруула:

1. Атланы болушлада, санлада не этдик?
2. Дерсибизни темасы не эди? (Атны джалгъаныуу.)
3. Джалгъаныуу деб неге айтадыла? (Атны болушлада, санлада тюрлениуюне *джалгъаныуу* дейдиле.)

Таблицагъа къарай, талай атны болушлагъа аууздан саладыла.

IV. 72-чи ишни классда этиу.

V. 73-чю ишни юйге берну.

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Болуш аффикслени тюз джазыу.

Дерсни мураты: Болуш аффикслени тюз джазыуу ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Берилген сёзлени кёша, хапарчыкъ къураб джазыу.

Сёзле: Уучу, уучуну, уучугъа, уучуну, уучуда, уучудан.

уучу

Уучу уугъа барады. Беш атылгъан шоккуду уучуну шокгу. Уучугъа уугъа чыгъаргъа эркинлик бериледи къачхы, кышхы айлада. Уучуну сакълайды джашчыгъы биргесине барыргъа. Уучуда бардыла кийик териле. Кърал сатыб алады аланы уучудан.

Окъуйдула, хар айтымда *уучу* деген сёз къайсы болушда болгъанын айтадыла.

III. Болуш аффикслени тюз джазылыулары.

Баш б. ким? не?

Иел. б. кимни? нени? -ны, -ни, -ну, -ню.

Бер. б. кимге? неге? -гъа, -ге, -ха, -нга, -нге.

Там. б. кимни? нени? -ны, -ни, -ну, -ню.

Ор. б. кимде? неде? -да, -де.

Башл. б. кимден? неден? -дан, -ден.

Соруула:

1. Иелик бла тамамлаучу болушлада болуш аффиксле бирча нек боладыла? (Соруулары бирча болгъанч себбли.)

2. Аффикслери төрт түрлү нек боладыла? (Сабан — сабанны, бичен — биченни, отун — отунну, тюлкю — тюлкюню.)

3. Бериучю болушну кяаллай аффикслери бардыла? Кяайсы тунакыладан сора, гъ джазылмай, х джазылады? (Саб — сабха, ат — атха, завод — заводха, таш — ташха, чарс — чарсха, чарх — чархха, шкаф — шкафха, чач — чачха.)

Алай бла, аффикс -ха кяайсы тунакыладан сора джюрютюледи?

-нга, -нге аффиксле уа кяайсы тунакыладан сора джазыладыла? (Сабан — сабаннга, танг — тангнга, дженг — нге, кюн — нге.) Кяалгъан тунакыла бла ачыкыладан сора кяайсы аффиксле джюрютюледиле? Къонакъ — къонакыгъа, терек — терекге, кюзу — кюзугъа.)

4. Башлаучу, орунлаучу болушлада кяайсы аффиксле джюрютюледиле? -Да, -дан кяаллай атлада джазыладыла? (Сабан — сабанда, сабандан, малчы — малчыда, малчыдан.) -Де, -ден аффиксле уа? (Терек — терекде, терекден, тюлкю — тюлкюде, тюлкюден.)

IV. Бегитиу ишле: 75—76 ишлени аууздан, 77-чи ишни джазма халда толтуруу.

V. 8-чи ишни юйге бериу. Заман кяалса, 79-чу ишни аууздан толтурадыла, айырылыб басмаланган сёзлени болушларын айырадыла.

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Болуш аффикслени тюз джазыу.

Дерсни мураты: Болуш аффикслени тюз джазыуларын бегитиу, «Алтын кяач» деген темагъа сочиненче джазыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: Атха, кюуанчха, джумушха, кяачха, басхычха, сафха, дженгнге, тенгнге, ёзеннге, таракыгъа, элекге, элге, столгъа, школгъа, кяаннга, кяангагъа.

III. «Алтын кяач» деген темагъа сочинение джазыу.

1. Кяачны юсунден билген назмуланы, хапарланы айтдырыу.

2. Къач кёзюуде кеслери сынагъанны юсюнден бир-эки сохтагъа хапар айтдыруу.

3. Левитанны «Алтын къач» деген суратын сюзюу:

Соруула:

Суратда джылны къайсы чагъы кёрюнеди?

Анда нелени кёресиз? Ала нени билдиредиле?

Сууну юсюнден не айтыргъа боллукъду? Аны джагъаларын къалай суратлайды? Суратчы чегетни не болумда суратлайды?

Сабан тюзледе не кёребиз? Автор кесини къаллай сезимин билдиреди?

Сорууланы болушлугъу бла суратны сюзедиле, сочинениени планын устазны болушлугъу бла саладыла.

ПЛАН

I. «Алтын къач» деген суратны ким салгъанды? Ол кимди?

II. Суратны хапарлау:

1. Алтын къач келди.

2. Суу. Сууну джагъалары.

3. Алтын бла джасалгъан чегетле, тюзле.

III. Сурат бизни неге чакъырады?

План бла бир-эки сохта суратны сюзедиле. Андан сора джазыу ишге кечедиле. Джазылгъан хапарчыкъда атланы болуш аффикслерини тюблерин сызадыла.

IV. 85-чи ишни юйге берюу.

Джыйырма төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Иелик эмда тамамлаучу болушла.

Дерсни мураты: Эки болушну бир-биринден айыруу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Къангада, тетрадада да ишлеу. 84-чю ишде берилген айтымланы джазадыла, атланы болушларын ауздан айтадыла.

III. Джангы дерс: Иелик эмда тамамлаучу болушла. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Иелнк эмда тамамлаучу болушла

Азретни эгечи Азретни сакълайды.

Азрет а тенглери бла школну арбазында бачханы кызады, тереклени орнатады.

Айтымланы ичлеринден окъуйдула, устаз салгъан соруулагъа джууаб хазырлаб айтадыла.

Соруула:

Биринчи айтымда биринчи сѣз не соруугъа джууаб этеди, къайсы сѣз бла байланыб келеди? Айгъакълаб келген сѣз эгечи тилни къайсы кесегиди? Биринчи айтымда ючюнчю сѣз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сѣз бла байланыб келеди? Байланган сѣзю тилни къайсы кесегинденди?

Экинчи айтымда *школну* деген сѣз не соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сѣз бла байланыб келеди? Байланган сѣзю (*арбазында*) тилни къайсы кесегинденди? Экинчи айтымда *бачханы, тереклени* деген сѣзле къаллай соруулагъа джууаб этедиле? Ала къайсы сѣзле бла байланыб келедиле? Ала уа тилни къайсы кесегиндендиле?

Алай бла, кимни? нени? деген соруулагъа атла къайсы болушлада джууаб этедиле? (Иелик бла тамамлаучу болушлада.) Аланы къалай айырыргъа боллукъду? (Сохтала айталмасала, устаз болушады, бу оюмгъа келедиле: Иелик болушдагъы ат тилни кесеклеринден иелик атны къуру ючюнчю бетде формасы бла байланыб келеди: *Азретни эгечи*. Тамамлаучу болушдагъы ат этимни биринчи, экинчи, ючюнчю бет формалары бла да келеди байланыб: Азретни сакълайма, сакълайса, сакълайды.)

IV. Бегитиу иш. 87-чи ишни классда, 88-чи ишни юйде этедиле.

Джыйырма бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант грамматика иши бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан, грамматикадан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

2. Диктантны текстин биринчи кере окъуу, *парк, джасагъандыла* деген сѣзлени ангылатуу.

УЛЛУ ТЕРЕК

Паркда терекле кѣб эдиле. Тик джерде битген эди бир терек. Кѣрюнедиле алайдан кенг тюзле, сабанла, элле.

Бу паркга В. И. Ленин кѣб келиучен эди. Ол бу уллу терекни бек суйгенди. Терекни тубюнде ойнай эдиле сабийле. Солуй эдиле арыгъан адамла да. Исси джайны кѣзююнде терекни тубю кѣлекке эди, салкъын эди. Къачда агъа эдиле джерге, саргъала эдиле чапракъла. Ала джерни юсюн алтын кюйюзча джасагъандыла.

Грамматика иш: Болуш аффикслени тублерин сызаргъа, болушларын хар сѣзню башында джазаргъа.

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сыфатны магъанасын къайтаруу

Дерсни мураты: Ал класслада сыфатдан алгъан билимлерин къайтаруу эмда кенгертиу.

Дерсни баруу

1. Халатланы тюзетиу — 15 мин.
2. Къангадагъы текст бла ишлеу.

Сыфат

Уллу байрам джуукълашыб келеди. Юйлени башларында къызыл байракъла чайкъаладыла. Джер-джерден джарыкъ ауазла чыгъадыла. Уллу Октябрь байрамгъа хазырланабыз.

Текстни окъуйдула. Къ аллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сѣзлени табадыла, устазны болушлугъу бла айтымда къайсы сѣзлени ачыкълаб келгенлерин айтадыла, ала тилни къайсы кесегинден болгъанларын айырадыла.

Устаз:

— Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла? Алай бла § 15 берилген джорукъгъа келедиле.

Устаз:

— Сыфат айтымны къайсы члени болуб келгенди? (Уллу байрам, къызыл байракъла, джарыкъ ауазла деген сѣзтутушлада сыфат айтымлада ачыкълаучу болуб келгенин айырадыла.

3. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазадыла. Текст (91-чи иш.)

Ю л г ю. Исси джерледе, джауумлу джерледе, къалын чегетле...

4. 93-чю ишни сохталаны кеслерине этдириу.

5. 92-чи ишни юйге беруу.

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсни темасы: Тюз сыфатла.

Дерсни мураты: Тюз сыфатладан хапар беруу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Айырыу диктант.

Текст

Бизни элни къатында уллу чегет барды. Анда узун, базыкъ терекле ёседиле. Чегетни ичинде кенг талала, аланы джарыб ётген тар джолчукъла бардыла.

Айтымланы джазадыла, сыфатланы тюблерин сызадыла, ала къайсы сёзлени ачыкълаб келгенлерин айырадыла.

3. Тюз сыфатладан хапар беруу. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Тюз сыфатла (текстде 'тюз сыфатла бояулу мел бла джазыладыла).

Исси джерле
Къызыл байракъ.
Джылы хант.

Джауумлу джерле,
Саблы байракъ.
Татысуз хант.

Текстде сыфатланы табадыла, аланы сёзню къурамында айырадыла, биринчи столбикдеги бла экинчидеги сыфатланы къуралууларында башхалыкъланы айтадыла.

Устаз:

— Къызыл мел бла джазылгъан сыфатла къуру неден къураладыла? Дерсибизни темасы не эди? Алай бла, тюз сыфат деб къаллай сыфатха айтадыла?

4. 96-чы ишни классада этдириу. Тюз сыфатланы тюблерин сыза джазадыла.

5. 97-чи ишни юйге беруу.

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Джигит пионер».
Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

- I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.
- II. Пионерлени ишлерини юсюнден ушакъ.
- III. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сёзлени ангылатуу.

ДЖИГИТ ПИОНЕР

Свердловскеден узакъ болмай, быллай иш болгъанды. Джуууна тургъандыла терен сууну джагъасында джети джыл болгъан эки джашчыкъ. Аланы бирчиги джюзюб узакъ кетгенди. Сора ол бата башлагъанды, къарыу-суз болуб. «Батды! Батды! Бери чабыгъыз!» — деб хахайны бергенди аны нёгерчиги.

Хахайгъа алтынчы классны сохтасы Ваня Опарин джетгенди. Ол суугъа кесин атханды, талай минутдан батханны сууну джагъасына чыгъаргъанды. Алай а джашчыкъны сау ышаны болмагъанды.

Ваня эс ташламагъанды. Анга болушлукъ солуу этдиргенди ол. Джашчыкъ аязыгъанды. Райсовет саугъа бергенди Ваня Опаринге. Джашчыкъны адамлары Ванягъа уллу бюсюреу этгендиле. Школну къабыргъа газетинде аны джигитлигини юсюнден джазгъандыла. («Диктантла бла изложениеле», 225 бет.)

IV. Текстни экинчи кере окъуу, планын устазны болушлугъу бла салыу, изложениесин джазыу.

Джыйырма тогузунчу дерс

Дерсни темасы: Алмашны магъанасы.
Дерсни мураты: Алмашладан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Айырыу диктант. Тюбюнде берилген текстден сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазадыла.

Текст

Мен библиотекадан джангы китаб алыб окъудум. Анда сейир хапарла джазылгъандыла. Ол хапарлары терен маъаналары барды. Мен китаб окъусам, уллу эгечим бла гитче къарнашым суйюб тынгылайдыла.

II. Джангы дерс: Алмашны маъанасындан хапар берю.

I. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Ахмат школгъа барады. Ахмат пионерди. Ахматны къызыл галстугу барды. Иссаны да къызыл галстугу бойнунда къызарады.

Ахмат школгъа барады. Ол пионерди. Аны къызыл галстугу барды. Иссаны да аллай галстугу бойнунда къызарады.

Окъуйдула, биринчи абзац бла экинчини тенглеши-редиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Бу эки абзацдан къайсыны таб кӛресиз? (Экинчини.)

— Экинчи абзацны нек джаратдыгъыз? (Биринчи абзацда *Ахмат* деген сӛз юч кере къайтарылады, экинчиде уа бир кере айтылады. *Къызыл* деген сӛз биринчиде эки кере, экинчиде уа бир.)

— Къайтарылыб айтылгъанлыкъгъа не болады да? (Бир сӛз талай кере айтылса, тилни арнулугъу бузулады.)

— Сӛлешюу тилни арну этер ючюн, къаллай еӛзле керек боладыла? (Аланы алмашдырыб келген.)

Экинчи абзацны таб этген сӛзле къайсыладыла?

— *Ол* деген къайсы сӛзню алмашдырыб келеди? (Ахмат.)

— *Аны* деген а? (Ахматны.)

Ахмат, *Ахматны* деген сӛзле тилни къайсы кесегиндендиле?

— *Аллай* деген сӛз къайсы сӛзню алмашдырыб келеди? Ол а тилни къайсы кесегинденди?

— Атны, сыфатны алмашдырыб келген сӛзлеге не дейдиле?

(Санауну окъумагъанлары себебли, санауну алмашдырыб келгени берилмейди.)

III. 102-чи ишни классда этдириу.

IV. 104-чю ишни юйге берю.

Отузунчу дерс

Дерсни темасы: Бетлеучю алмашла.
Дерсни мураты: Бетлеучю алмашланы ангылату, тилде джюрютюню айыруу.

Дерсни барыуу

- I. Юй ишлени тинтиу.
- II. Джангы дерс: Бетлеучю алмашла.

Текст

Мен бюгюн кёб иш тындырдым юйде. Сен а болушамыса апанга? Устаз кёб игилик этеди. Ол айтханны эте тур. Ай, бир арну джерле кёрдюк биз бюгюн! Сиз экскурсиягъа барамысыз? Ючюнчю классны сохталары джигитледиле. Ала хар заманда айтханларын тындырадыла.

Текстни окъуйдула, алмашланы табадыла, бу тюбюндеги соруулагъа джууаб этедиле:

— Сёлешген адам кесин къаллай алмаш бла алмашдырыб айтады? (Мен.)

— Экинчи адамны къайсы алмаш бла алмашдырыб айтады? (Сен.)

— Ючюнчю адамны (устазы) уа? (Ол.)

Экинчи абзацны бу юлгю бла айырадыла.

Устаз:

— Алай бла, мен, биз къайсы бетни кёргюзедиле? Сен, сиз а? Ол, ала уа?

— Быллай алмашлагъа къаллай алмашла дейдиле? Дерсибизни темасы уа не эди?

III. 105 ишни классда этиу, 107-чи ишни юйге беруу.

Отуз биринчи дерс

Дерсни темасы: Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары.

Дерсни мураты: Бетлеучю алмашланы джалгъаныуларын ангылату.

Дерсни барыуу

I. Бетлеучю алмашла бла айтымла къураб джазыу (106 иш).

II. Джангы дерс: Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары.

Таблица бла кюрешиу.

Бетлеучю алмашны джалгъаныуу
(Болуш аффиксле кызыл туш бла джазыладыла.)

Бирлик санда

Баш б. мен	сен	ол
Иел. б. мени	сени	аны
Бер. б. меннге	сеннге	анга
Там. б. мени	сени	аны
Ор. б. менде	сенде	анда
Башл. б. менден	сенден	андан

Кёблюк санда

Баш б. биз:	сиз	ала
-------------	-----	-----

— Сохтала таблицаны ичлеринден окъуйдула, алмашланы болушлада джалгъаныуларына эс иедиле.

Устаз:

— Алмашла болушлада нек тюрленедиле? (Атны орунунда келедиле, ат къалай тюрленсе, алай тюрленеди.)

— Иелик, тамамлаучу болушланы къаллай аффикслери барды?

— Бериучю болушну уа? Орунлаучуну, башлаучуну уа?

Бу юлгю бла кёблюк санда болуш аффикслени айырадыла.

III. Китаб бла ишлеу. 109, 111-чи ишлени классда этдириу.

IV. 110-чу ишни юйге берю.

Отуз экинчи дерс

Дерсни темасы: Алмашланы джалгъаныулары.

Дерсни мураты: Бетлеучю алмашланы джалгъаныуларын бегитю.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: мен, меннге, сен, сеннге, дженг,

дженгнге, тенг, тенгнге, менден, иенгден, андан, бизден, сизден.

III. Берилген алмашла бла, болушлагъа сала, айтым-ла къураб джазыу. *Мен* — Мен школгъа барама. Мени къарнашым совхозда ишлейди. Атам меннге китаб берди. Анам мени джумушха ийди...

IV. 112 бла 113 ишленни классда этдируу.

V. 114-чю ишни юнге берну.

Отуз ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение «Уллу Октябрь социалист революциягъа дери джарлы сабийлени джашаулары» («Къара къобюр» романдан, «Джарлы джашчыкъ» хапаргъа кёре).

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу, окъулгъан хапаргъа кёре, сочинение джазаргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. «Ана тил» китабдан окъулгъан хапарны эге салыу. «Джарлы джашчыкъ» деген хапардан джарлы сабийлени къалай джашагъанларын айтадыла, хапарны бир къат окъуйдула.

Устаз:

— Хапарда кимни юсюнден айтылады? Ибрахим къайдан келди? Аны джарлы джашагъаны неден белгиледи? Ибрахимча джарлы сабийлеге уллу Октябрь не берди?

Ушакъдан сора устаз дерсни муратын айтады: Уллу Октябрь социалист революциягъа дери джарлы сабийлени къалай джашагъанларыны юсюнден джарашдырыб кесибиз хапарчыкъ джазырыкъбыз.

Устазны болушлугъу бла план саладыла.

ПЛАН

1. «Джарлы джашчыкъ» деген хапарны ким джазгъанды?

2. Хапарда джарлы сабийлени джашаулары кимни юсю бла суратлайды?

3. Ибрахимни джарлы джашагъаны неден белгиледи? (Юс кийими, ашагъаны...)

4. Ибрахимча джарлы сабийлеге Уллу Октябрь не берди?

II. Ким къалай джазарыгъын бир-эки сохтагъа айтдыруу.

III. Джазыу иш. Бошайлмасала, юйде бошаб келирге бериледи.

Отуз төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары.

Дерсни мураты: Бетлеучю алмашланы болушлагъа сала, айтымла къураб джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Устаз окъугъан этимлеге алмашла къоша джазыу.

Чабады, барама, къачаса, ашайбыз, учасыз, сёлешедиле.

Юлгю. *Чабады.* — Ол чабады. *Барама.* — Мен барама.

III. Берилген атлагъа алмашла къоша джазыу.

Атам, атанг, атасы. Эгечи, эгечигиз, эгечим, эгечлери, эгечибиз.

Юлгю. Атам — мени атам, атанг — сени атанг, атасы — аны атасы.

IV. *Мен* деген алмашны бютеу болуш формалары болгъан айтымладан хапарчыкъ къураб джазыу.

Юлгю. Мен ючюнчю классда окъуйма. Мени тамада къарнашым совхозда ишлейди. Ол меннге, иги окъугъаным ючюн, уллу бюсюреу этди. Мени быйыл пионерге алдыла. Ол кюнден бери менде къызыл галстук къызарады. Гитче къарнашчыгъым пионерлени ишлерини юсюнден менден кёб хапар биледи.

V. *Мен* деген алмашны орнуна *биз* деген алмашны салыб джазыу.

Юлгю. *Биз* ючюнчю классда окъуйбуз. *Бизни* къарнашларыбыз, эгечлерибиз совхозда ишлейдиле. Ала бизге, иги окъугъаныбыз ючюн, уллу бюсюреу этдиле. *Бизни* быйыл пионерге алдыла...

VI. 115-чи ишни юйге беруу. *Мен* деген алмашны *сиз* деген алмаш бла алмашдырыб джазаргъа.

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билим-лерни тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Текстни биринчи кере окъуу.

Текст

КИРПИ

Биз уудан къайтыб келебиз. Мен, арбадан тутуб, аны ызындан келеме. Терскленн чапракълары акъгъандыла. Джол сары чапракъладан толгъанды. Тюз арбаны чархы озгъан ызда бир къолан зат эследим. Аны къатына джууукъ бардым. Сыртына да чапракъла илниниб, кирпини чулгъаныб тургъанын эследим. Кирпини къолума алдым. Ол къымылдамады. Кирпини юйге келтирдик. Ол юйде джылынды. Кирпи къымылдай башлады. Мен анга эт кесекчик атдым. Кирпи аны стол тюбюне элтиб ашады. Кирпи юйюрсюндю. («Диктантла бла изложениеле», 178 б.)

III. Айтымла бла окъуб, диктантны джазыу.

IV. Текстни башдан аякъ экинчи кере окъуу.

V. Тетрадланы джыйыу.

Отуз алтынчы дерс

Дерсни темасы: Этимни магъанасы.

Дерсни мураты: Этимни магъанасын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Окъулгъанны къайтарыу, этимни магъанасын ангылатыу.

1. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Алтын къач кетеди. Сууукъ къыш келеди. Къач кёзюуде биз чегетге экскурсиягъа баргъанбыз. Анда кёгетле джыйдыкъ. Ингирде юйге къайтдыкъ. Кёб турмай, къар джауарыкъды. Биз чанала бла учарыкъбыз, хоккей ойнарыкъбыз.

Текстни окъуйдула, тилни окъулган кесеклерин (атны, сыфатны, алмашны) текстде табадыла, алагъа соруула сала джазадыла.

Устаз:

— *Кетеди, келеди, барганбыз, джыйдыкъ, къайтдыкъ, джауарыкъды, учарыкъбыз, ойнарыкъбыз* деген сёзле не соруулагъа джууаб этедиле, айтымлада къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Ала тилни къайсы кесегиндендиле? Нени кёргюзедиле?

Алай бла, § 20 берилген джорукъгъа келедиле.

2. Китаб бла ишлеу. 124 бла 125-чи ишлени классда этну. Бириччини аууздап, экинчини джазыу халда толтурадыла.

Ю лгю. Ат чабады...

III. 126-чы ишни юйге берну.

Отуз джетинчи дерс

Дерсни темасы: Этимни заманы.

Дерсни мураты: Этимни заманларындан хапар берну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тийтиу.

II. Окъулганны къайтарыу. Айырыу диктант. Окъулган текстден этимлени айырыб джазадыла.

Текст

Пил (126 иш.)

III. Джангы дерс: Этимни заманы.

Къангада джазылган текст бла ишлеу.

Этимни заманы

Адам джашагъанды, джашайды эмда джашарыкъды ёмюрлеге. Аталаны ишин джаш тёлю элтгенди, элтеди, элтирикди.

Сохтала къангада текстни ичлеринден окъуйдула, ишни къачап этилгенине эс иедиле. Устаз:

— *Джашагъанды, элтгенди* деген этимде не соруугъа джууаб боладыла? (Не этгенди?)

— Нени кёргюзедиле? (Ишни этилгенин.)

— *Джашайды, элтеди* деген этимле не соруугъа

джууаб этедиле, нени кѣргюзедиле? (Не этеди? Ишни этиле тургъанын)

— *Джашарыкъды, элтирикди* деген этимле не соруугъа джууаб этедиле, нени кѣргюзедиле? (Не этерикди? Ишни этиллигин.)

Алай бла, § 21 берилген джорукъгъа келедиле.

IV. 129 бла 130 ишлени классда, 131 ишни юйде этедиле.

Отуз сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Миша Лопатинни джигитлиги» («Пионерская правда» газетден).

Дерсни мураты: байламлы тилни ёсдюрюю.

Текст

МИША ЛОПАТИННИ ДЖИГИТЛИГИ

Декабрны бир сууукъ кюнюнде болгъанды бу. Орамда сабийле ойнай тургъандыла. Аланы ичинде пионер Миша да болгъанды. Сора суу ызындап бир кычырыкъла чыкъдыла. Джашчыкъла ары атылдыла. Анда ийнеклени суугъа кѣмюле баргъанларын кѣрдюле.

Иш былай болгъанды. Суу бузлаб эди, ортасында уа ачыкъ джери болгъанды. Суу ичирирге ийнеклени алайгъа сюргендиле. Алайда буз сыннганды. Ийнекле суугъа кетгендиле. Миша дженгил огъуна джыджым табханды, тыш кийимлерин тешгенди, буз суугъа кесин атханды. Ол джыджымны ийнеклени мюйюзлерише тартыб, къалгъанла да тартыб, тышына чыгъарыб баргъандыла. Былай бла джашчыкъла онеки ийнекни чыгъаргъандыла. Къалгъан онеки ийнекни колхозчула джетиб чыгъардыла.

Мишаны кийиндириб, джууукъда юйге джетдиргенгъа джазгъанды. Миша Лопатин медал бла саугъаландиле, къургъакъ кийимле кийдиргендиле.

Мишаны бу джигитлигини юсюнден колхоз Москвагъанды.

Устазны болушлугъу бла салынган план

1. Ийнекле суугъа къалай кетгендиле?
2. Мишаны джигитлиги.
3. Саугъа.

Отуз тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Этимни джегилную.
Дерсни мураты: Джегилиуден хапар берну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Окъулгъанны къайтарыу: Этимни заманы. Айырыу диктант. Текстни магнитофон лентагъа джазаргъа да боллукъду. Окъулгъан текстни этимлерин юч столбикге бѣле джазадыла: озгъан, бусагъат, боллукъ заманлагъа.

Текст

Салады, окъуду, окъугъанды, окъуйду, салгъанды, саллукъды, окъурукъду, ишлерме, ишлейме, ишледи, ишлегенме, билесе.

III. 132-чи ишни этиу.

Юлгю. Пионер галстугун къысады, къысханды, къысарыкъды.

IV. Жангы дерс: Этимни джегилную.

Таблица бла ишлеу.

Этимни джегилную

Мен джазама, кюлеме.	Биз джазабыз, кюлебиз.
Сен джазаса, кюлесе.	Сиз джазасыз, кюлесиз.
Ол джазады, кюледи.	Ала джазадыла, кюледиле.

Соруула:

Солдан онгига окъусакъ, этимле неде тюрленедиле?
(Санда.)

Башындан энишге окъусакъ а? (Бетледе.)

Дерсибизни темасы уа не эди? (Этимни джегилную.)

Энди этимни джегилную деб неге айтадыла?

V. 133, 134 шлени классда этиу.

VI. 135-чи ишни юйге берну.

Къыркъынчы дерс

Дерсни темасы: Этимни бусагъат заманы.

Дерсни мураты: Бусагъат заманны къуралыуу
бла джегилнуюн ангылатыу.

Дерсин баруу

I. Юй ишни тинтну.

II. Этимни бусагъат заманында ханар берну.

Текст

Биз гокка хансны махтайбыз кемсиз,
Багъалатабыз тенг этмей джукъгъа.
Эркелетмейбиз ол битген джерни.
Джерсиз а чѣб да чыкъмайды джуртда.

(Хубийланы Осман)

Окъуйдула назмуну ичлеринден, *не этебиз? не этмейди?* деген соруулагъа джууаб болгъан этимлени табыб айтадыла.

Устаз:

— *Махтайбыз, багъалатабыз, эркелетмейбиз* деген этимле ишни къачан этиле тургъанын кѣргюзедиле? (Бусагъатда.)

— Дерсибизни темасы не эди? (Этимни бусагъат заманы.)

— Этимни бусагъат заманы иени кѣргюзеди? (Ишни этиле тургъанын, бола тургъанын.)

III. Таблица бла ишлеу.

Этимни бусагъат заманы

Къуралыуу

Сана-й-ма, махта-й-быз, багъалат-а-быз, бил-е-се.

Бусагъат заманы джегилиуу

Мен окъуй-ма, джаза-ма, биле-ме, джюрюй-ме.

Сен окъуй-са, джаза-са, биле-се, джюрюй-се.

Ол окъуй-ду, джаза-ды, биле-ди, джюрюй-дю.

Кѣблук санда

Биз окъуй-буз, джаза-биз, биле-биз, джюрюй-бюз...

Таблицаны сохтала ичлеринден окъуйдула, бусагъат заманы этимлерини къуралыуларына, джегилиулерине эс недиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Бусагъат заманы этимлери къурар ючюн, этим тамырлагъа къаллай аффиксле къошуладыла? (-и-, -а-, -е-.)

2. -й-, -а-, -е- аффиксле къалай джюрютюледиле? (Ачыкъладан сора -й-, тунакыладан сора -а- бла -е-.)
3. -а- кълаллай этимлеге джалгъанады? (Къатылагъа.)
4. -е- аффикс а? (Джумушакълагъа.)
5. Бусагъат заманны этимлери кълалай тюрленедиле?
6. Бирлик бла кёблюк санда кълаллай бет аффиксле джюрютюледиле?

IV. Бегитиу ишле: 137, 138 ишлени классда этиу.

V. 139 бла 140 ишлени юйге беруу.

Къыркъ биринчи дерс

Дерсни темасы: Бусагъат заман.

Дерсни мураты: Бусагъат заманны этимлерини джегилиулери, къралыулары бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: суюбиз, тнеди, кюеди, кюяды, тыяма, небиз, кюуама, джууама, солуйса.

III. Эсгертиу диктант. Текст 142 иш. Бусагъат заманны этимлерин айыра джазадыла.

Юлгю. Биз джашагъан элибизни историясын джаза-а-быз.

IV. 141-чи ишни аууздан этиу.

V. 143-чю ишни юйге беруу. Бусагъат заманны этимлерин айырыб джазадыла.

Къыркъ экинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Къыш келди».

Дерсни мураты: Берилген этимлени кшоша, хачарчыкъ къураб джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. «Къыш келди» деген темагъа сочинение джазыу.

1. Суратха къараб ушакъ этиу.

Соруула:

Джылны къайсы чагъы келди? Къышхы айла къайсыладыла? Терезеден къараб не кёребиз? Бу суратда къышхы табигъат кълалай суратланады? Сабийле бош заманларын кълалай ашырадыла? (Бир къаууму сыртда

учадыла, бир бёлеги лыжала бла учаргъа хазырланадыла, талай сабий къар гинджи этеди, бирлери чаналаны тартыб барадыла...)

Нек баргъандыла сабийле сыртха? Ала анда не этдиле? Сабийлеге атла атагъыз. Асият бла Асхат къалай джыгъылдыла? Джукъларына хата болдуму?..

2. Къангагъа бу этимлени джазыу: учабыз, ойнайбыз, джылынабыз, турама, къууама, тутама, кюлеме.

3. Берилген этимлени къоша, хапарчыкъ къураб айтыу. (Этимлени санларын, бетлерин тюрлендирирге боллукъду.)

4. Кимни къалай джазырын бир-эки сохтагъа айтдырыу.

5. «Къыш келди» деген темагъа сочинение джазыу.

Къыркъ ючюнчю дерс

Дерси н темасы: Этимни озгъан заманы.

Дерси мураты: Озгъан замандан хапар бернуу.

Дерси барыуу

I. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу.

Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден бусагъат замандагъы этимлени айырыб джазадыла.

Текст (144 иш.)

II. Жангы дерс. Озгъан заманны этимлери.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Мен барама. — Мен бардым.

Ол ишлейди. — Ол ишледи.

Сиз билесиз. — Сиз билдигиз.

Сен джетесе. — Сен джетдинг.

Биз джюрюйбюз. — Биз джюрюдюк.

Ала джырлайдыла. — Ала джырладыла.

Сохтала ичлеринден окъуйдула, *барама — бардым, джетесе — джетдинг, ишлейди — ишледи, джюрюйбюз — джюрюдюк, билесиз — билдигиз, джырлайдыла — джырладыла* деген этимлени магъаналарын тенг-лешдиредиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. *Барама-бардым* деген этимлени бир-биринден не

башхалыкълары барды? (*Барама* деген этим ишни эти-
ле тургъанын кѣргюзеди, не этеди? деген соруугъа
джууаб береди, бусагъат заманны этимиди. *Бардым*
деген этим а ишни этилгенни кѣргюзеди, не этди? де-
ген соруугъа джууаб болады, озгъан заманны этимиди.)

Устаз:

— *бардым* озгъан заманны этимиди. Озгъан заман
къалай кѣуралады (*Бар-ды-м, бар-ды-нг, бар* этим
тамыргъа *-ды* аффикс къошулуб кѣуралады.)

Бу юлгю бла къалгъан этим параланы айырадыла.

III. Бегитну ишле: 145, 146 ишленни классда этну.

IV. 146 ишни юйге берну.

Къыркъ тѣртюнчю дерс

Дерсни темасы: Озгъан заманны бегитну.

Дерсни мураты: Озгъан замандан алгъан би-
лимлерни теренлетну, джегилнуюн бегитну.

Дерсни барыуу

I. Ушакъ. Этимни ненча заманы болады? Бусагъат
заманда этим нени кѣргюзеди? Бусагъат заманны этими
къалай кѣуралады? Озгъан заман а не кѣргюзеди? Ол
къалай кѣуралады? Бусагъат, озгъан заманда этимле
къалай тюрленедиле? Джегилну деб неге айтадыла?

II. Бусагъат заманны этимлерни озгъап заман бла,
озгъан заманныкъылары бусагъат заман бла ауушдура
джазыу.

Текст

Джетеме, джетдим, джетесе, джетдинг, джетеди,
джетди.

Юлгю: *Джетеме — джетдим, джетдим — джетеме.*

III. Ишни этилгенни кѣргюзген айтымла кѣураб
джазыу. Маджал кѣуралгъан айтымлары къангада бла
тетрадлада джазыу.

Юлгю. Къач кетди. Къыш джетди. Тѣбенден сууукъ,
аяз урду. Суу бузлады...

IV. 149-чу ишни классда этну. Этимни заманын, бе-
тин айырадыла.

V. 150-чи ишни юйге берну. Озгъан замандагъы
этимленни айырыб джазадыла,

Къыркъ бешинчи дерс

Дерсни темасы: Боллукъ заман.

Дерсни мураты: Боллукъ замандан хапар берну, къуралыуун ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну. Сохтала джазгъан ишлерин ачадыла, бир-эки сохта окъуйдула, къалгъанла терс, тюз этгенлерин айта барадыла.

II. Къангада джазылгъан ушакъ бла ишлеу.

УШАКЪ

— Сен уллу болсанг, не этериксе?

— Джангы юйле ишлерикме. Тракторист боллукъма.

— Мен а совхоз тюзледе нартюх., будай ёсдюрлюкме.

— Мен да тау джайлыкълада мал кютерикме, къралгъа эт, сют берликме.

Окъуйдула, боллукъ заманны этимлерин табыб, къанганы туюнде сёзюю къурамына айыра джазадыла.

Ю л г ю: *Иш-ле-рик-ме, бол-лукъ-ма, ёсдюр-люк-ме, кют-ерик-ме, бер-лик-ме...*

Соруула:

Боллукъ заманны этимлери нени кёргюзедиле? (Ишни этиллигин.)

Ишле, бол, ёсдюр, кют, бер деген этим тамырлагъа къаллай аффиксле къошулуб къураладыла боллукъ заманны этимлери?

III. Бегитну ишле: 152, 154, 155 ишлени классда этну.

IV. «Мен къыш каникуллада не этерикме» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыу.

V. 156-чы ишни юйге берну.

Къыркъ алтынчы дерс

Дерсни темасы: Боллукъ заман.

Дерсни мураты: Боллукъ заманны къуралыуун джегилиуун бегитну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Сёзлюк диктант. *Ачханма, атханса, джабханды, чачханбыз, аджашхансыз, саллыкъдыла, кёрлюкдюле, сыйынныкъсыз, кёрюннюкдю, минникбиз, минерикбиз.*

III. Боллукъ заманны джегиллюю.

Таблица бла ишлеу:

Боллукъ заманны джегиллюю

Мен алыр-ма, берир-ме, аллыкъ-ма, берлик-ме, орлукъ-ма, кёрюннюк-ме.

Сен алыр-са, берир-се, аллыкъ-са, берлик-се, орлукъ-са, кёрюннюк-се.

Ол алыр-, берир-, аллыкъ-ды, берлик-ди, орлукъ-ду, кёрюннюкдю.

Кёблюк с ан да

Биз алыр-быз, берир-биз, аллыкъ-быз, берлик-биз, орлукъ-буз, кёрюннюк-бюз.

Таблицаны ичлеринден окъуйдула, бет аффикслерине эс педиле.

IV. Бегитиу ишле: 157, 158 ишлени классда этну.

V. 159, 160 ишлени юйге берю.

Къыркъ джетинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение «Тюлкю бла къоянчыкъ».

Текст

ТЮЛКЮ БЛА КЪОЯНЧЫКЪ

Тюлкюю уясыны башында терекде бир къоянчыкъ джашай эди. Ол терекден терекге, бутакъдан бутакъгъа секириб ойнай эди. Къарт тюлкю уа анга къараб ачыулана эди.

Бир джолда тюлкю, кесин ёлгенча этиб, джерге джатды. Олсагъатдан терек башында къоянчыкыны тауушу чыкъды. Тюлкю кымылдамады. Къоянчыкъ кычырыб, энишгеден энишге тюше келеди. Тюлкю уа, кесин ёлгенча этиб, кымылдамай джатады.

Къоянчыкъ эрлай секириб терекден джерге тюшдю. Тюлкюю къатына джууукъ барыб, дагъыда башха джерге ёрледи. Къоянчыкъ, кесин джигит этиб, терекден къабукъ къобарыб, тюлкюю башына атды. Тюлкю

ктымылдамады. Сора къоянчыкъ, секириб терекден тюшюб, къуйругъу бла да тюлкюню башына уруб, къачама дегенлей, тюлкю секириб турду. Къоянчыкъ эс джыйгынчы, хыйлачыны ауузунда кёрюндю.

Сёзле: уясы, анга, ачыулана эди, энишгеден энишге, солууун алмай. («Диктантла бла изложениеле», 227 бет.)

ПЛАН

1. Къоянчыкъ тюлкюню къалай къозуй эди?
2. Тюлкюню хыйласы.
3. Къоянчыкъ къалай алданды?

Къыркъ сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Этимни айтымда къуллугъу.

Дерсни мураты: Этимни айтымда хапарчы болуб келген кёзююн ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Халатла бла ишлеу — 15 мин. (Изложениеде джиберилген халатла бла.)

II. 161-чи ишден сора берилген сурат бла ишлеу.

УШАҚЪ

— Суратда кимлени кёребиз? Сабийлеге къонакъгъа ким келгенди? Сабийле не этедиле? Джашчыкъ бла къызчыкъ не этедиле? Буз Акка алагъа не келтиргенди?

Соруулапы болушлугъу бла къуралгъан айтымланы къангагъа джазадыла, алада башчы бла хапарчыны табыб (атдан, алмашдан къуралгъан башчыланы, этимден къуралгъан хапарчыны) тюблерин сызадыла. Башчыны тюбюн бир, хапарчыны эки сыз бла сызадыла.

3. 164-чи ишни классда толтуруу.

4. «Бизни Ата джуртубуз» деген суратха къараб ушакъ этю.

5. 152-чи ишни юйге бериу.

Къыркъ тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

- I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.
- II. Текстни биринчи кере окъуу.

Текст

ЭСГЕРТМЕ

Иш гитче шахарчыкъда болгъанды. Школдан узакъ болмай Ленинге эсгертме ишлеген эдиле. Сохтала аны тегерегине гокка хансла салгъандыла. Уллу терек бачха салыргъа уа джетишмедиле. Уруш башланды. Фашистле шахаргъа бомбала атхандыла. Бомбаны джели эсгертмени аудургъанды. Шахардан къачыб баргъан адамла аны кѳргендиле. Ингирде эсгертмени тюбюн джарашдыргъандыла. Ленини эсгертмесин орнуна сюегендиле.

Эртденбла комендант шахаргъа къараргъа чыкъганлай, Ленини эсгертмесин кѳргенди. Немец, герохун алыб, эсгертмеге чабханлай, партизанла немецни атыб ѳлтюргендиле.

(А. Кононовдан.)

- III. Айтымла бла окъуб, диктант джаздырыу.
- IV. Экинчи къат окъуу, тетрадланы джыйыу.

Эллинчи дерс

Дерсни темасы: Санауну магъанасы.
Дерсни мураты: Санаудан хапар берну.

Дерсни барыуу

- I. Диктантлада джиберилген халатла бла ишлеу — 20 мин.
- II. Санауну магъанасындан хапар берну.

Текст

(сынаргъа берилген)

Зуриятха онбиринчи январда он джыл толады. Ол ючюнчю классда окъуйду. Зурият класс сѳтда экиджюз сексенин тартды. Андан джюз джыйырманы ызына атханында, джюз алтмыш къалды.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Зуриятха пенча джыл толады?
2. Ол ненчанчы классада окъуйду?
3. Класс счѣтда ненчаны тартды?
4. Джюз джыйырманы атханында, пенча къалды?
5. Онеки не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сѣз бла байланыб келеди? *Джыл* тилни къайсы кесегиди? Нени кѣргюзеди? (Онеки затны санын кѣргюзеди.)

6. *Ючюнчю* деген сѣз не соруугъа джууаб этеди? Ол айтымда къайсы сѣз бла байланыб келеди? Нени кѣргюзеди? (Затны тизгинде орнуи.)

7. *Экиджюз сексенни* деген сѣз не соруугъа джууаб болады? Ат бла келемиди? (Огъай.) Нени кѣргюзеди? (Къуру санын.)

Алай бла, санау деб тилни къайсы кесегинне айтадыла? (Затны санын, тизгинде орнуи, къуру санын кѣргюзген сѣзлеге *санау* дейдиле деген оюмгъа келедиле.)

III. 165-чи ишни классада, 166-чы ишни юйге берю.

Эли биринчи дерс

Дерсни темасы: Санчы санаула.

Дерсни мураты: Санчы санауладан хапар берю, аланы ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Санчы санауладан хапар берю.

Китаб бла ишлеу. (168 иш.) «Сейирлик санла» деген хапарчыкъны окъуу, *ненча?* деген соруугъа джууаб болган санауланы къангада джазыу. *Ненча?* деген соруугъа джууаб этген санаугъа *санчы санау* дейдиле деген оюмгъа келтириу.

III. Санауну джалгъаныуундан хапар берю.

Китаб бла ишлеу. (169-чу, 171-чи ишлени этдириу. Биринчи ауздан, экинчини джазма халда этедиле.)

Соруула:

1. 169-чу иште санаула тилни къайсы кесегин бла келедиле? (Эки джашчыкъ, эки джашчыкъны, эки джашчыкъгъа,...).

2. Санаула болушлада тюрленемидиле, ат бла келселе?

3. 171-чи иште санаула ат бламы келедиле? (Огъай, кеслери.) *Онбир, онеки* къайсы болушдадыла? (Баш.)

Онбирге десек а? Алай бла, санау не кѣзюуде джалгъа-нады? (Къуру санны кѣргюзсе.)

IV. Берилген сѣзтутушла бла айтымла къураб джазыу. Эки джашчыкъ, юч кызычыкъ, тѣрт джашчыкъ бла алты кызычыкъ, алты джашчыкъ бла тогъуз, кызычыкъ.

Соруула:

Эки джашчыкъ бла юч кызычыкъ къайры барадыла? Алагъа ненча джашчыкъ бла кызычыкъ къошулдула? Энди ала ненча джашчыкъ бла ненча кызычыкъ болдула?

V. 172 ишни юйге берюу.

Элли экинчи дерс

Дерсни темасы: Тизгинчи санаула.

Дерсни мураты: Тизгинчи санаулары ангылатуу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Магнитофон лента бурулгъан кѣзюуде санчы санаулары айырыб джазадыла. Санчы санау деб неге айтылгъанын айтадыла.

III. Тизгинчи санауладан хапар берюу.

Китаб бла ишлеу. 173-чю ишни окъуйдула, *ненчанчы?* деген соруугъа джууаб этген санаулары табыб айтадыла, къангада бу айтымлары джазадыла:

Ючюнчю класс экинчи сменада окъуйду. Фатима бла Нина экинчи тизгинде тѣртюнчю партада олтурдыла.

Устаз:

— *Ненчанчы?* деген соруугъа джууаб этген сѣзле къайсыладыла? Ала айтымда къайсы сѣзле бла байланыб келедиле? Нени кѣргюзедиле? Алай бла, *тизгинчи санау* деб неге айтадыла?

Тизгинчи санаула, ат бла байланыб келселе, болушлада тюрленемидиле?

174-чю ишни этиу: соруулары джууаблары джазадыла.

4. Тизгинчи санаулары джалгъаныулары ангылатуу. 176-чы ишни ауздан айырадыла, бу соруулагъа джууаб этедиле: бу иште тизгинчи санаула джалгъанамыдыла? Ала нени магъанасында келедиле? (Атны.) Тизгинчи

санаула да, ат бла келмей, аны магъанасында келселе, болушлада, санлада тюрленедиле деген оюмгъа келдиле.

V. 175-чи ишни юнге бериу.

Элли ючюнчю дерс

Дерсни темасы: «Бузда» деген темагъа сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Сёлешюу бла джазма тилде сапаула бла тюз хайырлана биллрге юретюу, тил байлыкъны сёдюрюу.

Дерсни барыуу.

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сабийлени кыш оюнларыны юсюнден ушакъ:

— Кышхы каникулланы къалай ашырдынг? Къайры бардыгъыз? Сырта не этдигиз? Кюн къалай эди? Юйге къалай къайтдыгъыз?

III. «Бузда» деген суратны сюзюу.

Соруула:

1. Ийых кюн сабийле къайры баргъандыла?

2. Ала непчадыла?

3. Ненча кызчыкъ бла ненча джашчыкъ бардыла?

4. Джашчыкъла бла кызчыкъла не этдиле?

5. Биринчи джашчыкъ не этиб турады?

6. Олтуруб тургъан джашчыкъдан биринчи кызчыкъ кимни сюрюб барады? Экинчи джашчыкъ бла ючюнчю къалай учадыла? Аладан къайсы джашчыкъ иги учады? Ол неден белгиледи?

8. Джашчыкъла бла кызчыкъла юйлерине къалай кайтдыла?

IV. Суратны бир-эки сохтагъа окъутуу.

V. Джазыу иш. Бошаялмасала, юйге бериледи.

Бошагъанлагъа — 178 иш.

Элли төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Санаулары тюз джазыу.

Дерсни мураты: Бош, къош, къурау санауладан хапар бериу, аланы тюз джазылыуларына юретюу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. Сочинениелени джыйыу.

II. Сёзюу къурамын эсге салыу:

Сёзню тамыры деб неге айтадыла? Къош сёз деб а неге айтадыла?

†II. Джангы дерс: Санауланы тюз джазыу.

Таблица бла ишлеу.

Бош, къош, къурау санаула

Бош санаула: бир, эки... он, джыйырма, отуз, къыркъ, элли, джюз, минг, миллион.

Къош санаула: онбир, онеки... онтогъуз, экиджюз, ючджюз... тогъузджюз.

Къурау санаула: джыйырма беш, отуз сегиз, эки минг, минг тогъузджюз сексен экинчи джыл.

Таблицада джазылгъан санауу тюз джазылыууна эс недиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Бош санау деб къаллай санаугъа айтадыла? (Бир тамырдан къуралгъаннга.)

Къош санау деб къаллай санаугъа айтадыла? (Эки неда талай сёзден къуралгъан санаугъа.)

Къайсы санаула бирге, къайсыла башха джазыладыла?

IV. Бегитну ишле: 180, 185 ишлени классда этиу.

V. 186 ишни юйге берну.

Элли бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тиитну.

Дерсин барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Сынау диктант джазыу.

Текстни биринчи кере окъуу.

Текст

ДЖОМАҚЪЛАНЫ БИЛЕМИСЕ?

1. Онеки къанатлы учхандыла. Юлешингендиле была төрт къауумгъа. Хар къауумда ючюшер къанатлы барды. Барды хар къанатлыны төртюшер къанаты. Хар къанатда джетишер тюк, хар тюкде джыйырма төртюшер къуучукъ барды.

2. Онеки къуш, элли эки чаука, ючджюз алтмыш беш чакъынджики бир гаккы табхандыла.

3. Джети кьат кийими, барысы да туюмесиз.
4. Бир бёркню тубюнде юч кьарнаш.
5. Суугьа кирсе, минг болады, суудан чыкьса, бир болады.

Джомакъланы магъаналары: джыл, джылны чакълары, айла, ийыкьла, кюнле, сагьатла, кьобуста, ат кьуйрукь.

(«Диктантла бла изложениеле», 198 бет.)

III. Магъаналарын айырмагъан сёзлени ангылатыу: кьуучукь, чакьынджик (бу сёзле кьангада джазыладыла).

IV. Айтымла бла окьуб, диктантны джаздыруу. Биринчи кере окьугъанда тынгылайдыла, экиччи окьугъанда джазадыла.

V. Диктантны текстин башдан-аякь окьуу. (Заман кьалса, джомакъланы магъаналарын айтадыла.)

VI. Тетрадланы джыйуу.

Элли алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сёзлеуню магъанасы.

Дерсни мураты: Кьачан? кьайда? кьалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени кьайтарыу, сёзлеуден хапар бериу.

Окьуу керекле: Таблица, кьангада джазылгъан текст.

Дерсни барыуу

I. Диктантда джиберилген халатла бла ишлеу — 15 мин.

II. Джангы дерс: сёзлеуню магъанасы.

1. Кьангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Кече кьар тохтаусуз джаугъанды. Эртденбла сабийле кьаргъа кьууангандыла. Анда-мында аланы тауушлары джарыкь чыгъадыла.

Текстни окьуйдула, кьачан? кьайда? кьалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени эсге тюшюрдиле.

2. Китаб бла ишлеу. 194-чю иште берилген айтымланы окьуйдула, кьачан? кьайда? кьалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени айтадыла.

3. Таблица бла ишлеу.

Сөзлеу (баяулу туш бла таблицада джазылыб).

Быйыл кыш эртде келди. Төгерекеде кыар кюртле терен квалангандыла. Арлакьда бөрю улугъан таууш-ла эштиледиле.

Окьюйдула, айтымланы тетрадагъа джазадыла, бу тюбюндеги соруулагъа джууаб этедиле:

Кызыл туш бла джазылгъан сөзле кваллай соруу-лагъа джууаб бередиле?

Быйыл, эртде, төгерекеде, терен, арлакьда деген сөз-ле не соруулагъа джууаб этедиле? Айтымда кыайсы сөзле бла байланыб келедиле? Ала тилни кыайсы кесе-гиндендиле?

Алай бла, дерсибизни темасы не эди? Сөзлеу деб тилни кыайсы кесегине айгадыла?

III. 195-чи ишни классда этдириу. Айтымланы окьюйдула, биринчи бла экинчи столбикдеги айтымланы бир-биринден не башхалыкълары болгъанын айырадыла.

— *Дженгил, иги, уллу, төбентин, сууукъ, бюгюн* деген сөзле не соруулагъа джууаб этедиле? Ала айтымда магъана джанындан кыайсы сөзле бла байланыб келедиле?

Айырыб бошагъандан сора тетрадагъа джазадыла.

IV. 196-чы ишни юге берю.

Элли джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сөзлеу.

Дерсни мураты: Сөзлеуню бегитиу, аны сыфат-дан айыра билю.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сөзлеу бла сыфатны бир-биринден айырыу.

Текст

1. Сейир иш болду. Иш сейир болду.

2. Кыыбладан джылы джел урады. Кюн джылы болду.

Соруула:

1. Биринчи айтымда *сейир* деген сөз не соруугъа джууаб этеди? Кыайсы сөзню айгъакълайды? Ол тилни кыайсы кесегиди?

2. Экинчи айтымда уа? .Ол айгъакълаб келген сёз тилни къайсы кесегиди?

Алай бла, ат бла байланыб келсе, тилни къайсы кесегинден болады? Этим бла келсе уа? (*Сейир* деген сёз ат бла байланыб келсе, *къаллай?* деген соруугъа джууаб этеди, сыфат болады. *Къаллай иш?* — *Сейир иш.* Этим бла келсе, сёзлеу болады: *къалай болду?* — *Сейир болду.*)

Къалгъан айтымла да бу юлгю бла айырыладыла.

III. Айырыу диктант. Устаз 198-чи ишни айтымларын окъуйду, сохтала сёзлеуле бла ала айгъакълаб келген сёзлени (этимлени) айырыб джазадыла.

Юлгю: Арымай-талмай ишлейдиле.

IV. 199-чу ишни юйге берну.

Элли сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзлеу.

Дерсни мураты: Сёзлеу бла атны бир-биринден башхалыкъларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден сёзлеуле бла ала айгъакълаб келген этимлени айырыб джазадыла.

Текст

Арну адам, арну айтды, тайгъакъ болду, тайгъакъ джол, кызыу от, кызыу джанады, сабыр адам, сабыр сёлешеди, ауур темир, ауур тартды.

III. Атны болушларын къайтарыу, ол болушдагы атланы сёзлеуден башхалыкъларын айырыу.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу. Текстде къайры? къайда? къайдан? деген соруулагъа джууаб этген атла кызыл мел бла, ол соруулагъа джууаб берген сёзлеуле да кёк мел бла джазыладыла.

Текст

Пионерле шахаргъа барадыла. Биз да ары барабыз. Ала шахардан келедиле. Биз да андан келебиз. Пионерле шахарда кёб тамаша затла кёрген эдиле. Биз да анда кёб айланган эдик.

Текстдеги айтымланы окъуйдула, айырылыб басмаланган сёзлеге эс недиле.

Устаз:

— *Шахаргъа* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? *Шахаргъа* деген сёз тилни къайсы кесегинденди? Ат болгъанын къалай билдинг? (*Шахар не?* деген соруугъа джууаб этеди, *-гъа* бериучю болушну болуш аффиксиди.)

Ары деген сёз а не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? Тилни къайсы кесегинденди? Сёзлеу болгъанын къалай билдинг? (*Къайры?* деген соруугъа джууаб этеди, *барыбыз* деген этим бла байланыб келеди.)

Бу юлгю бла къалгъан айтымладагъы атла бла сёзлеулени айырадыла.

IV. 201-чи ишни этдириу. Сёзлеулени атла бла ауушдура джазадыла.

Ары — фермагъа, анда — фермада, андан — фермадан.

V. 202-чи ишни юйге берну.

Элли тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сёзлеуню сыфат бла келген кёзюю.

Дерсни мураты: Сыфат бла сёзлеуню грамматика ышанларын ангылатуу.

Окъуу керекле: магнитофон (джазылгъан лентасы бла), къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Тилни кесеклеринден окъулгъанны къайтарыу. Магнитофон лентагъа атла, сыфатла, санаула, алмашла, этимле, сёзлеуле къатышхан халда джазылададыла.

Текст

Китаб, эки, алаамат окъуйду, алаамат сурат, кийик, мийик, мен, анда, мында, тауда, къолдан, акъыллы, биз, кыйиз, барады, онбешинчи, ойнайды...

Лента бурулгъан кёзюуде биринчи тизгинде биринчи вариант атны, экинчи вариант сыфатланы; экинчи тиз-

гиде биринчи вариант этимлени, экинчи вариант санау-
ланы; ючюнчю тизгиндегиле алманла бла сёзлеулени
джазадыла.

Джазыб бошагъандан сора хар тизгинден биреулеп
окъуйду, окъулгъанны тилни къайсы кесегинден болгъа-
нын айтадыла, ол сёзле бла экиншер айтым къурайдыла.

III. Қъангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Бийыл тамам джылы къыш болду. Сен бек сейир
хапарла айтдынг. Менден аз тамадаракъ адам къатыма
олтурду.

Қъангада джазылгъан айтымланы окъуйдула, тю-
бюнде салынган соруулагъа джууаб этедиле:

Тюбю сызылгъан сёзле не соруулагъа джууаб этеди-
ле? Ала тилни къайсы кесеклериндендиле? Тамам, бек,
аз деген сёзлеуле тилни къайсы кесеги бла байланыб
келедиле? Сёзлеу сыфат бла келсе, нени кёргюзеди?
Алай бла, китабдан джорукъну окъуйдула.

IV. Китаб бла ишлеу.

204-чю иштеги айтымланы окъуйдула, сёзлеулени
табадыла, ала тилни къайсы кесеги бла келгенлерин
айта, тетрадлагъа джазадыла.

V. 205-чи ишни юйге берну.

Алмышынчы дерс

Дерсни темасы: Сёзлеуно тюз джазыу.

Дерсни мураты: Сёзлеуно тюз джазылыуун
ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Жангы дерс: Сёзлеуно тюз джазыу.

I. Қъангада джазылгъан текст бла ишлеу.

1) Бу сагъат бек багъалы сагъатды. 2) Ала бусагъат
джетерикдиле. 3) Анда- мында пионерлени джырлагъан
тауушлары чыгъады. 4) Ишчиле джетер-джетмез ишге
киришдиле.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтымдагъы *бу сагъат* бла экинчидеги *бу-*
сагъат деген сёзлени не башхалыкълары барды? Бирин-

чи айтымда башха, экинчи де уа бирге иск джазылгъандыла? Биринчи айтымда *бу сагъат* деген сёзлеге басым къалай тюшеди? (*Бу* деген сёзю да, *сагъат* деген сёзю да, энчи басымлары барды, *бу* кёргюзючю сёздю, *сагъат а не?* деген соруугъа джууаб этеди, атды, айтымда башчыды.) Экинчи айтымда *бусагъат* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? Басым а къалай тюшеди? Ненча сёзден къуралгъанды? Къаллай сёздю?

Алай бла, § 33 берилген джорукъгъа келедиле, аны окъуйдула. Ючюнчю, төртюнчю айтымланы окъуб, бу соруулагъа джууаб этедиле: Пионерлени джырлагъан тауушлары къайда чыгады? *Анда-мында* деген сёзлеу къалай джазылгъанды? Къайсы сёзледен къуралгъанды, къалай джазылгъанды? Алай бла китабда берилген джорукъну окъуйдула.

III. 207-чи ишни классда толтуруу.

IV. 208-чи ишни юйге берну.

Алтмыш биринчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика ишни бла).

Текст

АЙЮ

Бир кече итибиз къаты чабды. Четегде шыкырт аз-аз эштилди. Бёрю улугъан таууш узакъдан келеди. Къарнашчыгъым къоркъуб, джылайды. Ит дагыда гузаба-гузаба чабды. Атам бал четенле таба гузаба-гузаба атлаб тебреди. Четенлени эрлай санады. Къыйырындан бир четенни къорагъанын эследи. Олсагъатлай огъары джаныбыздан таш тёнгереди. Айю, бир четенни кёлтюрюб, ауа-сауа бара эди. Адамла андан-мындан чабдыла. Айюню ёлтюрюб, четенни кёзюу-кёзюу кёлтюре келдиле. («Диктантла бла изложениеле», 193 б.)

Грамматика иш: сёзлеулени тюблерин сызаргъа.

Алтмыш экинчи дерс

Дерсни темасы: Байлам.

Дерсни мураты: Байламдан хапар берну, аны тилде къуллугъун ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Диктантда джиберилген халатла бла ишлеу. Диктантны кыалай джазылганын айтыу: «5» — 6, «4» — 8, «3» — 7, «2» — 3.

1. Классны асламысы джиберген халатла бла ишлеу.

2. Энци халатланы тюзетдириу. (Халатла бла кыалай ишлерге керек болганы башында айтылганды.)

II. Жангы дерс: Байлам.

Таблица бла ишлеу. Анда джазылган текст:

Байлам

(Байламла кызыл туш бла джазыладыла)

1. Москва бла Ленинград бизни кыралда эм уллу шахарладыла.

2. Сыртла да, чегетле да кёб турмай джазгы бет ала башларыкыдыла. Кыш кетеди, джаз да джуууклашанды.

Соруула:

Текстни окыудула, бу соруулагыа джууаб хазырайдыла:

1. Кызыл туш бла джазылган сёзле (*бла, да*), кыалай болса да бир соруугыа джууаб этемидиле?

2. Ала айтымгыа член боламыдыла?

3. Нек болмайдыла?

4. Биринчи айтымда *бла* деген сёзчюкню тилде нек джюрютебиз?

Биринчи, экинчи айтымлада *бла, да* сёзчюкле байлаб келген сёзлени, айтымгыа член болганларына кёре, тюблерин сызадыла.

Устаз:

— Ала айтымны кыайсы членлерин байлаб келедиле?

— *Кыш кетеди, джаз да джуууклашады* деген айтымда *да* деген сёзчюкню не кыуллугыу барды? Не кетеди? — *Кыш кетеди. Не джуууклашады?* — *Джаз джуууклашады.*

— Бу айтым неча айтымдан кыуралганды?

— Энди *да* деген сёзчюкню кыуллугыу неди? (Эки айтымны бир-бирине байлайды.)

Алай бла, 35-чи параграфда берилген джорукгыа келедиле, китабдан аны окыудула.

III. 214-чю ишни класда этюу, 215-чи ишни юнге берюу:

Алмыш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Байлам.

Дерсни мураты: Байламны магъанасын бегитиу, суратха къараб, байламла бла хайырлана, хапарчыкъ къураб джазыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сурат бла ишлеу. Сурат 216-чы иште бериледи.

СПОРТПЛОЩАДКАДА

Сохтала суратха къарайдыла, суратны ичлеринден окъуйдула.

Соруула:

1. Суратда кимлени, нелени кӛресиз? Суратха къаллай ат атаргъа боллукъду? Сабийле площадкада не этедиле?

(Сабийлеге атла атайдыла: олтуруб тургъанлагъа — Мусса бла Хусей, чабышханлагъа — Коля бла Харун, секире тургъанлагъа — Маша, Мариям, Сафият, Ира, мийикликге секиргенлеге — Мурат бла Ваня, турникде ойнагъанлагъа — Исса, Башир, Боря.)

Сабийлени не этгенлерини юсюнден ушакъ барады.

— Коля бла Харун не этедиле? Мусса бла Хусей а?.. Алай бла, «Спортплощадкада» деген темагъа, байламла бла хайырлана, хапарчыкъ къураб джазадыла.

СПОРТПЛОЩАДКАДА

Биз суратда школну спортплощадкасын кӛребиз. Сабийле анда спорт оюула къурайдыла. Судья сагъатха къараб турады. Мусса бла Хусей чабышадыла. Харун да, Коля да алагъа къараб турадыла...

Джазылгъан хапарчыкъда байламланы тюблерни сызадыла.

III. 217-чи ишни юйге берну.

Алмыш тӛртюнчю дерс

Дерсни темасы: Байлам.

Дерсни мураты: Байламны тилде джорютюлююн бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден байламла бла ала байлаб келген сёзлени джазадыла.

Текст (220-чы иш. Четтеде)

III. 218-чи ишни ауздан айтыу. (Байламны къулдугъун айтадыла.)

IV. 219-чу ишни юйге берну.

Алтмыш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Джаннган отну ичинде».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу.

II. Пионерлени ишлерини юсюнден ушакъ этиу.

III. «Джаннган отну ичинде» деген хапарчыкъны окъуу.

ДЖАННГАН ОТНУ ИЧИНДЕ

Онюч джыл болгъан Меремукъланы Рашид Инжи-чишхо элли тар орамы бла бара тургъанды. Харсланы юйлерине джетерге, юйню терезесинден от къатыш къалын тютюн чыкъгъанын эслегенди ол. Чабыб джетиб, юйню эшиклерин кенгине ачханды Рашид. Аны бетине тунчукъдургъан тютюн урады. Рашид терезеден ургъан мутхуз джарыкъда сабий ауангыны эследи. Сабийге мыллыгын атды. Терезени ачыб, алты джыл болгъан Фатиманы эшикге чыгъарыб, таза хауадан уртлаб, юйню терезинде ачы сабий къычырыкъ эшитилген джерге айланды. Джана тургъан отну ичи бла джетиб, джыл бла джарым болгъан Светачыкъны алыб, ызына чыкъды Рашид. Ол заманда артында тунчукъгъан, сабий джылагъан таууш эшитилди.

Светачыкъны отдан тышына чыгъарыб, ызына чабды. Бу джол аны аякълары айтханын этмедиле. Джыгъылды Рашид. Башы тегерек айланады. Эсин ташлады. Бир заманда Рашид кёзлерин ачды. Анга къабланыб тургъан бир тишируну кердю ол.

— Анам, анда энтда бир сабий кьалгъанды, — дей, эсин ташлады.

Джигитлик этгени ючюн Хабез районну Инжицишхо элдеги сегизжыллыкь школну сохтасы Меремукъланы Рашид «За отвагу на пожаре» деген медал бла саугъаланганды. («Ставропольская правда», 13 декабрь, 1975 дж. Къысхартылыб бериледи.)

IV. Экинчи кьат окъуу, ангылашырмагъан сёзлеги ангылатыу, устазны болушлугъу бла хапарчыкъны кесеклеге юлешну, хар кесегине ат атау, изложениени планын салыу.

План (юлгю халда бериледи.)

1. Инжицишхо эли орамында. 2. Харсланы юйлери. 3. Ертеи. 4. Рашид Фатиманы кьутхарды. 5. Светачыкъ. 6. Эсин ташлады. 7. Ючюнчю сабийни тауушу. 8. Джигитлик ёлмейди.

V. Ючюнчю кере окъуу, изложение джазыу. (Юйде бошаб келедиле.)

Алтыш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Айтым.

Дерсни мураты: Ал класслада айтымны юсюнден окъулгъанны кьайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Окъулгъанны кьайтарыу.

220-чы ишни этдириу. Аллында келген эки айтымны джазма халда, кьалгъанланы ауудан айырадыла. 221-чи иште берилген сурат бла, байламланы хайырландыра (бла, да, эмда), айтымла кьураб джазыу.

Сохтала школдан юйлерине барадыла. Къызчыкъ бла джашчыкъ ушакь этедиле. Экинчи джашчыкъ да, итчик да алагъа эс иймейдиле. ...

II. Джангы дерс: Айтым.

Китаб бла ишлеу. 224-чю ишни окъуу, иште берилген айтымланы, айтылгъан интонациягъа кёре, кьаллай айтымла болгъанларын эсге салыу.

Соруула:

Айтым деб неге айтадыла? Ханарлаучу, соруучу, келтиртюучю айтымла деб кьаллай айтымлагъа айтадыла? Аланы аякъларында кьаллай тыйгъыч белгиле

салынадыла? Аладан сора экинчи айтымны биринчи сёзю къайсы хариф бла джазылыб башланады?

III. 225-чи ишни этдириу. Сохталагъа текстни ичлеринден окъутады, хар айтымны чегин табдырады, айтылгъан интонациягъа кёре, къаллай айтым болгъанын айтдырады. Ишни толтуруб, классда башлайдыла, къалгъанын юйде бошаб келедиле. Классда этиб бошагъанлагъа «Ана тил» китабладан алтышар айтым джазыб келирге бериледи.

Алмыш джетинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны членлери.

Дерсни мураты: Айтымны членлеринден хапар берю.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Жангы дерс: Айтымны членлери.

I. Къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст бла ишлеу.

Устаз текстни ачады.

Текст

Айтымны членлери

Къалай аламатды джашау! Алайгъа къарасанг да, къартла, былайгъа къарасанг да, сабийле къууанадыла. Орамланы толтуруб, сабийле школгъа барадыла.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Аламатды деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? *Джашау* не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? Дерсибизни темасы не эди? Энди *айтымны члени* деб къаллай сёзлеге айтадыла? *Сёз* айтымны члени болур ючюн, не этерге керекди? *Да* деген сёзчюк айтымгъа член боламыды? Нек болмайды?

III. 226-чы ишни классда, 227-чи ишни юйде этедиле.

Алмыш сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны баш членлери. Башчы, хапарчы.

Дерсни мураты: Башчы бла хапарчыны къайтарыу, айтымны баш членлерин ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тиртиу.

II. Сёзлюк диктант: Акка, амма, дуппур, джоппу, исси, уллу, гитче, къапчыкъ, чыпчыкъ, къаптал, шаптал, тапчан, эчки.

III. Джангы дерс: Айтымны баш членлери.

Таблица бла ишлеу.

Айтымны баш членлери

Сабийле учаргъа бузгъа барадыла. Ала бла бирге Самыр да барады. Ол, къуйругъун къалач этиб, Хасанны ызындан атылгъанды.

Сохтала, айтымланы ичлеринден окъуб, бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Биринчи айтым айтылгъанына кёре къаллай айтымды? *Сабийле* деген сёз не соруугъа джууаб этеди, къайсы сёз бла байланыб келеди? (*Сабийле* не этедиле? — *Сабийле* барадыла.)

— Айтымда кимни юсюнден айтылады? (*Сабийлени*.)

— Ким? не? деген соруулагъа айтымны къайсы члени джууаб этеди? (*Башчы*.) *Башчы* деб неге айтадыла? (*Башчыны*, *хапарчыны* ал класслада окъугъандыла.)

— *Барадыла* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? *Нени* кёргюзеди? *Хапарчы* деб айтымны къайсы членине айтадыла?

Башчы бла *хапарчыны* эсге салгъандан сора устаз айтымны баш членлеринден халар береди.

— Дерсибизин темасы не эди?

— Айтымны баш членлери деб неге айтадыла? (*Башчы* бла *хапарчы*.) Бу юлгю бла къалгъан айтымланы да айырадыла.

IV. 228-чи иштеги айтымланы окъуу, *башчы* бла *хапарчыны* хар айтымдан айырыб айтыу. (Иш болгъанды. *Джау бар эди...*)

V. 229-чу ишни тетрадлада этдирну. Баш членлени айырыб джазадыла, ала тилни къайсы кесеклеринден къураалгъанларын айтадыла.

VI. 230-чу ишни юйге берну. Соруулагъа толу джууабла джазадыла, *башчы* бла *хапарчыны* тюблерин сызадыла.

Алмыш тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: Айтымны сансыз членлерин аңгылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Жангы дерсни темасын аңгылатыу. Айтымны сансыз членлери.

Текст

Мен бердим. Мен Ахматха бердим. Мен Ахматха китабны бердим. Терекле чагъадыла. Джаз терекле акъ чагъадыла. Терекле ёседиле. Тауда терекле ёседиле. Тауда субай терекле ёседиле.

Соруула:

1. Биринчи, тёртюнчю, джетинчи айтымла къаллай айтымладыла? (Джайылмагъан, джайылгъан айтымланы экинчи классда окъугъандыла.).

2. Ала айтымны къайсы членлеринден къуралгъандыла. (Башчы бла хапарчыдан.)

3. Къалгъан айтымла уа къайсы членледен къуралгъандыла? (Башчыдан, хапарчыдан, дагъыда башха сёзледен).

4. Башчы бла хапарчыгъа айтымны къайсы членлери лейдиле? (Баш.)

5. Дерсибизни темасы не эди? (Сансыз членле.)

6. Айтымны сансыз членлери деб неге айтадыла? (Башчы бла хапарчыдан къалгъан, айтымгъа член болгъан сёзлеге.)

Экинчи айтымда сансыз членле не соруулагъа джууаб этедиле? (Экинчиде, ючюнчюде, бешинчиде, алтынчыда, сегизинчи бла тогъузунчу айтымлада сансыз членлеге соруула саладыла, ала айтымлада къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин айырадыла).

— Сансыз членле къаллай соруулагъа джууаб этдиле? (Кимге? Нени? Къачаи? Къалай? Къайда? Къаллай? Башчы бла хапарчыны сорууларындан къалгъан соруулагъа)

III. 232-чю ишни классда этну.

IV. 235-чи ишни юйге беруу.

Джетмишинчи дерс

Дерсни темасы: Толтуруучу.

Дерсни мураты: Толтуруучуну ангылатыу, алы болушларын кыайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Жангы дерсни темасын ангылатыу.

Толтуруучу

Ахмат Муссагъа айланды. Ол атха минди. Мусса Ахматны махтады. Ол ийнекни сауду. Иссада галстук кызарады. Китабда сейир хапарла бардыла. Пионерден тенглерни кыууанадыла. Агъачдан кыагыт этиледди.

Айтымланы окъуйдула, башчы бла хапарчыны табыб, тюблерни сызадыла. Бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Башчы бла хапарчыдан кыалгъан сансыз членле не соруулагъа джууаб этедиле? Кимге? Муссагъа; неге? — атха; кимни? — Ахматны (махтады); нени? ийнекни (сауду); кимде? — Иссада; неде? — китабда; кимден? — пионерден; неден? — агъачдан.

2. Сансыз членлени бу кыаууму айтылгъан соруулагъа джууаб этиб, ала байланыб келген сёзле тилни кыайсы кесегиндендиле? (Этимледиле.)

Алай бла, болушланы сорууларына джууаб этиб, этимни айгъакылаб келген сансыз членнге не дейдиле? Дерсибизни темасы не эди? (Толтуруучу.)

Толтуруучу иелик болушдан нек кыуралмайды? (Иелик болуш этим бла келмейди.)

41-чи параграфда берилген джорукъну окъуйдула.

III. 238-чи ишни классда этдириу. Шохлукъ.

IV. 237-чи ишни юйге берну.

Джетмиш биринчи дерс

Дерсни темасы: Ачыкылаучу.

Дерсни мураты: Ачыкылаучуну ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: кыаб, саб, таб, суюуб, кюлюб, сейир, таууш, бауур, зауукъ, тауукъ, кыарауул.

III. Окъулгъанны кыайтарыу. Грамматика айырыу.

Текст

Хасан малланы кютеди. Ала семиргендиле. Хасаннга совхоз саугъа бергенди.

Айтымланы къангада да, тетрадлада да джазадыла, айтымланы членлерин айырадыла, тюблерин сызадыла.

IV. Къангада джазылгъан сѣзтутушла бла ишлеу.

Сейирлик иш	мени къарнашым	Биринчи орун
къызыл байракъ	бизни эл	онунчу класс
эртденги аяз	сизни классыгъыз	ючюнчю парта

УШАКЪ

— Биринчи столбикдеги сѣзтутушла тилни къайсы ксеклеринден къуралгъандыла? (Сыфат бла атдан.)

— Экинчи столбикдеги сѣзтутушла уа? (Алмаш бла атдан.)

— Ючюнчюдеги уа? (Тизгинчи санаула бла атладан.)

Атладан сыфатлагъа, алмашлагъа, санаулагъа соруула саладыла, ат, сыфат, алмаш, санау деб тилни къайсы ксеклерине айтылгъанын эсге тюшюредиле.

V. Ачыкълаучуладан хапар берму, аланы тилни къайсы ксеклеринден къуралгъанларын айырыу.

Текст

Джарыкъ танг атды. Сууукъ аяз урады. Мени къарнашым ючюнчю фермада ишлейди.

Айтымланы къангада, тетрадлада джазадыла, айтымны членлерин айырадыла, тюблерин сызадыла (——— — башчы, ————— — хапарчы, —.—.— — ачыкълаучу, ————— — толтуруучу); тилни къайсы ксеклеринден къуралгъанларын айтадыла.

VI. 240-чы ишни классда, 241-чи ишни лойде этну.

Джетмиш экинчи дерс

Дерсни темасы: Болумла.

Дерсни мураты: Заманны, орунну, халны болумлары бла шагърей этну, текстде сорууланы кючу бла аланы таба билну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Сѣзлюк диктант: Минги Тау, Муху башы, Къумуш башы, Хурла кѣл, Тубанлы кѣл, Бийчесын.

III. Толтуруучула бла ачыкълаучулары къайтарыу.

Текст

Атам кьойланы кютеди. Джюнюлю кьойла уллу хайыр береди.

IV. Болумладан хапар берю. Тюбюнде берилген текстни (текстни кьангада да, тетрадада да джазадыла айыргъандан сора) окъуйдула, кьачан? кьайда? кьалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табадыла, бу соруулагъа джууаб хазырлайдыла.

Болумла

(Текст 242-чи иште бериледи)

Соруула:

1. Атам кьайда кютеди мал?
2. Кьачан кютеди?
3. *Бийчесында, джыл сайын* деген сансыз членле кьайсы сёзлени айгъакълаб келедиле?
4. Къарылгъач кёкге кьалай чыгъыб кетди? (Джертин учуб.)
5. *Джертин учуб* деген сансыз член айтымда кьайсы сёз бла байланыб келеди? (Чыгъыб кетди.)

VI. Берилген сёзтутушла бла айтымла кьураб джазыу.

Сейир болду, сейир иш болду. Арну кьызчыкъ, арну ойнайды. Бюгюн келди. Шахаргъа барады. Онеки саятда.

Юлгю: Хусей Хасанны сейир ишине сейир болду. Арну кьызчыкъ тенгчиклери бла арну ойнайды. ...

VII. 243-чю ишни юйге берю.

Джетмиш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Къанатлыла бизни шохларыбыздыла».

Дерсни мураты: Суратха кьараб, сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын салыу. Биз бюгюн суратха кьараб сочинение джазаргъа юренникбиз, сурат китабны бетинде бериледи.

II. Ушакъ.

Устаз:

— Джылны къайсы чагъы кетди, къайсы чагъы келди?

— Джазгъы айла къайсыладыла? Ала бизге не бла багъалыдыла? (8-чи Март тишируланы кюню; апрелде В. И. Ленин туугъанды; Биринчи май — байрам кюню; Тогузунчу май — Хорламны кюню.)

— Андан сора уа? (Джаз къанатлыла джылы джерледен къайтадыла, ала бизни шохларыбыздыла.)

— Ала бизни шохларыбыз нек боладыла?

III. Китабны бетинде берилген суратны окъуу.

— Суратда кимни кӛресиз? Джашчыкъ не этиб турады?

— Къызчыкъ а? Аладан сора нелени кӛресиз? Къарылгъачла къайдан къайтхандыла? Къанатлылагъа бизни шохларыбыздыла деб, нек айтабыз?

Суратны сюзгенден сора джазыллыкъ сочиненени планын устазны болушлугъу бла саладыла.

Къанатлыла бизни шохларыбыздыла

ПЛАН

1. Джаз келди.

2. Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла.

3. Сабийле джазгъы кӛнакъланы сакълагъандыла.

4. Ма келдиле сакълагъан кӛнакълары.

5. Къанатлыла бизни шохларыбыздыла.

IV. Джарашдырылгъан план бла бир-эки сохтагъа айтдыруу.

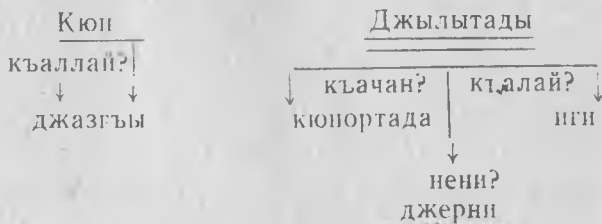
Сочиненени классда джазыб башлайдыла, аягъын юйде джазыб келедиле.

Джетмиш тӛртюнчю дерс

Дерсни темасы: Айтымны биртукъум членлери.

Дерсни мураты: Буртукъум членлени башышанларындан хапар берну, тилде нек керекли болгъанларын айыруу.

Къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу.

— Айтымны баш членлери деб къайсылагъа айтадыла? Ала баш членле нек боладыла? (Ала бир-бири бла байланыб келген болмаса, башха членлеге бойсунмайдыла.)

— Айтымны къайсы членлерине айтадыла сансыз членле деб? Алагъа сансыз членле нек дейдиле? (Ала, къайсы болса да бир соруугъа джууаб этиб, бир сёзге бойсунуб келедиле.)

— Схемада къаллай айтымны кёребиз? Ол айтымны окъучугъуз. (Джазгъы кюн кюнортада джерни иги джылытады.)

— Джайылгъан айтым некди? (Сансыз членлери барды.)

— Сансыз членлери къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

— Ачыкълаучу, толтуруучу, болумла деб къаллай сансызлагъа айтадыла?

II. Джангы дерс: Айтымны биртукъум членлери.

Къангада текст бла ишлеу.

Айтымны биртукъум членлери

1. Хасан ючюнчю классда окъуйду. Исса ючюнчю классда окъуйду. Асхат ючюнчю классда окъуйду.

2. Хасан, Исса, Асхат ючюнчю классда окъуйдула.

3. Ала окъуйдула. Ала джазадыла. Ала сурат саладыла.

4. Ала джазадыла, окъуйдула, сурат саладыла.

5. Хасанны сары карандашлары бардыла. Хасанны

кызыл карандашлары бардыла. Хасанны сары, кызыл карандашлары бардыла.

Бу текстни сюзген заманда биртуккум членлени нек керекли болгъанларын айырадыла.

Соруула:

Экинчи айтымда ненча башчы барды? Ала не соруугъа джууаб этедиле? Къайсы сёз бла байланыб келедиле?

Тертюнчю айтымда ненча хапарчы барды? Ала не соруугъа джууаб этедиле? Къайсы сёз бла байланыб келедиле? (Ала.).

Бешинчи айтымда ачыкълаучула (*сары, кызыл*) не соруугъа джууаб этедиле? Къайсы сёз бла байланыб келедиле?

Алай бла, айтымны биртуккум членлери деб неге айтадыла? Биртуккум член болур ючюн, ненча шарт керек болады? (Бир соруугъа джууаб этерге, бир сёз бла байланыб келирге.)

III. Бегитиу ишле: 250-чи ишни этиу.

IV. 251-чи ишни юйге бериу.

Джетмиш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны биртуккум членлери.
Дерсин мураты: Биртуккум членледе запятойну джюрютюлююн ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Запятойну биртуккум членледе джюрютюлююн ангылатыу.

Текст

Мермер ташла джылтырайдыла, джанадыла, ёзен-леге сейир келбет саладыла.

Сууда да, джерде да, хауада да биз къоркъуусуз джюрюйбюз.

Айтымланы окъуйдула, биртуккум членлени табадыла, тюблери сызычуларыча сызадыла, къайсы сёз бла байланыб келгенлери айтадыла.

Устаз:

-- Биртуккум членле окъугъан заманда бир-биринден къалай айырыладыла? (Пауза бла айырыладыла.)

— Джазыуда уа? (Запятой бла.)

— Запятой не кёзюуде джюрютюледи? (Байламсыз келселе неда байлам къайтарылыб келсе.)

III. Эсгертиу диктант. Текст 254-чю иш.

IV. 255-чи ишни юйге бертиу.

Джетмиш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант грамматика ишни бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан, пунктуациядан алгъан билимлерин тинтиу, аны бегитиу.

Дерсни барыуу .

1. Юй ишни тинтиу, запятойну джюрютюлююун эсге салыу.

2. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сёзлени ангылатыу. Текст. («Диктантланы джыйымдыгъы», 211 бет.)

ДЖАЗ КЕЛДИ

Джаз келмей кёб турду. Арт ийыкълада ачы сууукъ кюнле болдула. Кюндюз къар эрий эди, кече уа сууукъ джети градусха джете эди. Сора, билмей тургъанлай, джылы джел келди. Булутла басындыла, юч кече бла юч кюнню джангур къуюб турду.

Сора, джел тохтады да, къалын тубан келди. Суула къуюлдула, бузла чыкъырдадыла, ырхыла къобдула. Ингирде тубан чачылды, булутла юзюк-юзюк болдула, керти джаз да келди. Эртденбла джарыкъ кюн джукъа бузчукъланы эритди. Кырдык кёгерди, муртхуну чирчиклери кёбдюле, бал чибинле да джызылдаб башладыла.

3. Айтымла бла окъуб, диктант джаздырыу.

4. Экинчи къат башдан-аякъ окъуу, грамматика ишни толтуруу. Аллында келген юч айтымны членлерин айырадыла.

Джетмиш джетинчи дерс

Дерсни темасы: Халатланы тюзетиу. Къайтарыу.

Дерсни мураты: Диктантда джиберилген халатланы айырыу, запятойну джюрютюуден билимини бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Сынау диктантны кыалай джазгъанларыны юсюнден билдириу:

«5» — ... «4» — ... «3» — ... «2» — ...

Сынау диктантта класс быллай бир халат джибергенди... Аланы ичинде:

1. Ачыкъланы тюз джазыугъа ... халат.
2. Тунакъланы тюз джазыугъа ... халат.
3. Сёзлени бирге джазыугъа ... халат.
4. Сёзлени башха джазыугъа ... халат.
5. Сёзлени сызчыкъ бла джазыугъа ... халат.
6. Соруу, кёлтюртюу белгилени салыугъа ... халат.
7. Запятойну биртукъум членледе джюрютюуге ...

халат.

II. Халатланы кыайтармаз джанындан этиллик ишле:

Къангада берилген таблица бла ишлеу.

Халатла бла ишлеу

Халат джиберилген сёзле	Кыайс джорукъгъа	Тюз джазыуну джоругъу	Экинчи мисалла
Таууш	Ачыкъланы тюз джазыугъа	Эки ачыкъланы ортасына не кысха у, не й джазылады.	Дауур, зауукъ, тауукъ, мийик, кюйюз.

III. Энци джиберилген халатла бла ишлеу. Къангага эки сохта чыгъадыла. Кеслери халат джиберген сёзледен бирер сёзню джазадыла. Ала бла айтымла кыурайдыла, маджал кыуралгъан айтымны тетрадлагъа джазадыла.

Ю л г ю. Сюек — Ит сюекни кемпреди.

IV. Тыйгъыч белгилеге джиберилген халатла бла ишлеу.

Запятой джиберилген айтымны къангада джазыу. Ол джорукъгъа кеслерини айтымларын джазыу.

Ю л г ю. Хасан, Мусса, Хусей алма, кертме джыяргъа четге бардыла. Фатима, Сара, Сафийат садха алма, кертме джыяргъа бардыла.

Ю й ге и ш: «2» бла «3» джазгъанла диктантны тюзетилген халда кёчюрюб джазадыла, къалгъанлагъа 258 иш бериледи.

Джетмиш сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Бош эмда кьош айтым.

Дерсни мураты: Бош эмда кьош айтымладан хапар бериу, эки баш членли бош айтымладан кьуралгъан кьош айтымны ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Сёзлюк диктант: Суу, сууукъ, суучукъла, кьуу, кьууукъ, джуу, джууукъ, уу, уучу, ууу, уууу, ууууу.

III. Джангы дерс: Бош эмда кьош айтым.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

1. Къар эриди. Суучукъла шуулдадыла.

2. Къар эриди, суучукъла да шоркъулдадыла.

Соруула:

Айтым деб неге айтадыла? Айтымны члени деб а?

Биринчи айтым къаллай айтымды? Къайсы членледен кьуралады? Сансыз члени бармыды? Сансыз члени болмагъан айтымгъа къаллай айтым дейдиле? (Экинчи айтым да бу юлгю бла айырылады.)

Къар эриди. Суучукъла шуулдадыла деген айтымла ненчашар муратны танытадыла? (Бирер муратны.)

Къар эриди, суучукъла да шоркъулдадыла деген айтым ненча айтымдан кьуралады? Ненча муратны танытады? Дерсни темасы не эди? Бош айтым деб къаллай айтымгъа айтадыла? Кьош айтым деб а? Аланы бир-биринден не башхалыкълары барды?

IV. Бегитну ишле: 260 ишни классда этну.

V. Суратха къараб, кьош айтымла кьураб джазыу.

VI. 261-чи ишни юйге берну.

Джетмиш тогузунчу дерс

Дерсни темасы: Да, эмда деген байламлары болгъан кьош айтымла.

Дерсни мураты: Кьош айтымдан билимни теренлетиу, кьош айтымны баш ышанъларын ангылатыу.

Дерсени барыуу

I. Юй ишни тинтну. Кеслерн кьурагъан кьош айтымны окъуйдула.

II. Окъулгъанны кьайтарыу: кьош эмда бош айтым.

Текст

(къангада джазылыб)

Хасан, Коля, Зина, Фатима школну бачхасында ишлейдиле.

Хасан бла Коля чунгурла кьазадыла, Зина бла Фатима да терекленн орнатадыла. Зина терек орнатады, тахталагъа суу кьуяды эмда чага этеди. Сабийле терекле орнатадыла эмда бачха уллудан уллу болады.

Айтымланы ичлеринден окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтым къаллай айтымды? Кьош айтыммыды, огъесе бош айтыммыды? Бош айтым нек болады? Запятайла нек салынгандыла? Экинчи айтым а къаллай айтымды? Кьош айтым некди? Кьайсы айтымладан кьуралады? Биринчи айтым бла экинчи айтым бир-бирине нени болушлугъу бла байланыб келгендиле? (Да деген байламны.)

Ючюнчю айтым бош айтым нек болады? Запятайла нек салынгандыла? Бу айтымда эмда деген байламны кьуллугъу неди? (Эки хапарчыны байлаб келеди.)

Тертюнчю айтым а къаллай айтымды? Кьош айтым нек болады? Бу айтымда эмда деген байламны кьуллугъу неди?

III. Бегитну ишле: 263, 265 ишленн классда, 264 ишни юйде этедиле.

Сексенинчи дерс

Дерсени темасы: *Да, эмда* деген байламлары болгъан кьош айтымла.

Дерсени мураты: Кьош айтымны бегитну.

Дерсени барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Окъулгъанны кьайтарыу. (Текст 266 иш.)

Китаб бла ишлеу. Иште берилген айтымланы окъуй-

дула, *эмда* байламны күүлугъун айтадыла.

Соруула:

Биринчи айтым бошмуду, огъесе къош айтыммыды? Къалай билдинг къош айтым болгъанын? (Эки бош айтымдан къуралады: Урушган халкъгъа насыбха бирча сыйлы къартха *эмда* джашха бююн туугъанды Ленин атабыз — биринчи айтым, биз анга махтау айтабыз — экинчи айтым.)

Биринчи бош айтымда *эмда* деген байламны күүлугъу неди? (Биртукъум членлени байлаб келеди.) *Да* деген байламны күүлугъу уа? Къош айтымгъа кирген бош айтымланы байлаб келеди.)

Бу халда къалгъан айтымланы да айырадыла. Айырыб бошагъандан сора тетрадлагъа китабладан кечюрюб джазадыла.

III. Бегитиу иш. Берилген айтымладан къош айтымла къурайдыла.

Текст

Фатима китаб окъуйду. Аскер сурат салады. — Фатима китаб окъуйду, Аскер да сурат салады...

IV. 267 ишни юйге берю.

Сексен биринчи дерс

Дерснн темасы: Изложение. «Пионер кызчыкъ».
Дерснн мураты: Байламлы тилин ёсдюрю.

Дерснн барыуу

I. Дерснн муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Пионерлени ишлерини юсюнден ушакъ.

III. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашырмагъан сёзлени айырыу.

Текст

ПИОНЕР КЫЗЧЫКЪ

Джетинчи классны сохтасы Люда школдан къайтыб келе эди. Сора бир юйню терезесинден отну багъыр тамгъаларын эсledi. От тюшгенин ангылады. Дженгил огъуна юйге чабыб джетди. Эшикни кирити бар эди. Люда мыллыгын терезеге атды, аны мняласын сындыр-

ды, ичине тюшдю. Ачы тютюн аны төгерегин алды, кёз-
лерин сюрте, таукел кызычык төгерегине кырады.
Отну тили кыбыргыаланы джалай эди. От дженгил
джайылыб тебреди.

Мюйюшде суу челекни алыб, Люда отха кыуб баш-
лады. Ол заманга элчиле да джетдиле. Алай а уллула
терезени кёзюнден киралмадыла. Ала тышындан Лю-
дагъа болушуб башладыла. Челекле бла сууну ала
кызычыкыгъа терезеден узатыб тебредиле. Джыйырма
минутну Люда от бла кызауат этди, эм артында аны
хорлады.

Джигитлик, таукеллик этгени ючюн, Люданы бууун
сагыт бла саугыладыла. («Диктантла бла изложение-
ле», 229 бет.)

IV. Экинчи кыат окъуу, планын салыу, изложение
джазыу.

ПЛАН

1. Люда от тюшгенин эсledi.
2. Ол юйге кыалай кирди?
3. Кызычык от бла кыалай кюрешгенди?
4. Саугъа.

Сексен экинчи дерс

Дерсени темасы: *Не, неда, бир; бир да* деген
байламлары болгъан кыош айтым.

Дерсени мураты: Кыош айтымла кыураб джазыу,
алайы бош айтымладан айыра билну.

Дерсени барыуу

I. Юй ишлени тинтну. 267-чи ишни кыалай толтур-
гъанларын окъуйдула.

II. Окъулгъанны кыайтарыу. Кыангада джазылгъан
схема бла ишлеу.

..... совхозда ишлейдиле.
_____ , _____ да

Соруула:

Биринчи кыаллай айтымды? (Биртукъум членлери
болгъан бош айтым. Тюбю сызылгъанла биртукъум
башчыладыла.) Точкалары орнуна башчыла сала, тет-
радлагъа джазадыла, членлерин айырадыла.

юйде этедиле. Къалай этериклерин устаз айтыб ангылатады.

Сексен ючюнчю дерс

Дерсни темасы: *А, алай а, уа* деген байламлары болгъан къош айтымла.

Дерсни мураты: *А, алай а, уа* деген байламлары болгъан бош айтымладан къош айтымланы айыра биллуню тереңлетирге.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу. Юйде толтургъан ишлерин бир-эки сохта окъуйду, аууздан членлерин айырадыла.

II. Жангы дерс: *а, алай а, уа* деген байламлары болгъан къош айтымла.

Къаагда джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

1. Ёзен тубан алаша джайылгъан эди, алай а кюнню джылы таякътарын тыялмай эди. Ёзен тубан алаша джайылгъан эди, алай а башлада кюн арну эди. 2. Таукелге ит чабады, къызбайны уа къабады. Ёзенлени чарс басханды, джитилени уа кюн джарытады. 3. Итчингим кимге да плеше эди, алай а джангыз мени къойнума келе эди. Итчингим кимге да плеше эди, мен а аны къойнума ала эдим.

Айтымланы окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Айтымланы биринчи къауумунда *алай а* деген байламны къуллугъу неди? (Биринчи айтымда биртукъум хапарчыланы — джайылгъан эди, тыялмай эди — байлаб келеди.) Экинчи айтымда уа? (*Алай а* деген байлам къош айтымгъа кирген бош айтымланы байлаб келеди: Ёзен тубан алаша джайылгъан эди. Башлада кюн арну эди.) Айтымланы магъаналары уа бир-бирине къалайдыла? (Къаршчыдыла.)

Бу юлгю бла экинчи, ючюнчю къауумланы да айырадыла, бу байламла бла къош айтымла нек джюрютюлгенлерин айтадыла.

III. Бегитну ишле. 272-чи ишни устазны болушлугъу бла классда этедиле. Быллай айтымла къураб джаздырыгъа боллукъду:

Танг атханды, алай а чыпчыкыла джырламайдыла. Устаз дерсни айтады, Хасан а тынгыламайды. Исса эсин джыйгъанды, санлары уа кыйылгъандыла.

IV. «Ана тил» китабдан быллай байламлары болгъан къош айтымла джаздыруу.

V. 273-чю ишни юйге берну.

Сексен төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Джаз сабанда».
Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. 272-чи иште берилген сурат бла ушакъ этну:

— Суратха «Джаз сабан тюзледе» деб нек аталгъанды?

— Суратда кимлени (нелени) кёресиз? Ала не этедиле?

— Ишчиле ишге къачан чыкыгъандыла? Ол неден белгилиди?

— Сабанчыла не этедиле? Алагъа болушургъа ким келгенди? Ол атасына не келтиргенди? Атасы не этеди?

— Колхозчула сабанны не бла сюредила? Урлукъну уа не бла оебедиле?

III. Сочинениени планын салыу.

ДЖАЗ САБАНДА

ПЛАН

1. Къыш кетди, джаз келди.

2. Колхоз (совхоз) тюзледе джазгъы ишле барадыла.

3. Сабийле да болушадыла.

Берилген план бла бир-эки сохта джазыллыкъ сочинениени айтадыла, андан сора джазыу ишге кёчедиле. Классда бошаймасала, юйде бошаб келедиле.

Сексен бешинчи дерс

Дерсни мураты: Къош айтымда запятойну джюрютюу.

Дерсни мураты: Айырыу диктант джазыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну.

II. Къош айтымда тыйгъыч белгилени эсге салыу.

Запятойну биртукъум членледе, къош айтымда джюрютюуюн къайтарыу.

Айыртыу диктант. Биринчи айтымны барысы джазадыла, экинчи айтымгъа кечгенде сохталаны бири къангада биринчи айтымны тетраддан къангагъа джазады, къалгъанла экинчи айтымны джазыб, къангада джазылгъанга эс беледиле, халат джиберилген эсе, тюзетдиле. Экинчи айтымны къангада джазаргъа башха сохта чыгъады, къалгъанла устазны ауузундан ючючю айтымны джазадыла.

Текст

Классда 277, 278 ишлени этну.

III. 279-чу ишни юйге берну.

Сексен алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан, пунктуациядан алгъан билимлерин тинтну.

Дерсни барыуу

I. Тыйгъыч белгилени (. ? ! ,) джюрютюуюн эсге салыу.

II. Текстни биринчи кере окъуу. («Диктантла бла изложениеле», 217 б.)

Текст

КЪУШ БЛА КИШТИК

Киштик эл къыйырында балалары бла ойнай турганды. Ала ойнай тургъанлай, бир уллу къуш джетди, киштик баланы тутду. Къуш джерден ёрге айырылгъынчы, ана киштик анга илинди. Киштик бла къуш сермешдиле. Къуш къанатлары бла, къаты бурну бла, кючлю тырнакълары бла бир кесекге киштикни джунчутду. Киштикни бир кезюн чыгъарды, терисин джыртаргъа джетдирди. Алай а киштик джунчумады, къушха тыр-

накъла кирдиле. Бютеу кючюн салыб, киштик кюшну юсюне секирди, аны тюбюне салды, бойнуна тишлерин кийирди. Алай бла киштик балаларын ёлюмден кютхарды.

III. Ангылашынмагъан сёзлени ангылатыу.

IV. Айтымла бла окъуб, диктантны джазыу.

V. Экинчи къат башдан-аякъ окъуу, халатла болсала, тюзетну.

VI. Тетрадланы джыйыу.

Сексен джетинчи дерс

Дерсни темасы: Айлануу.

Дерсни мураты: Айлануудан хапар берну.

Дерсни барыуу

I. Диктантда халатла бла ишлеу — 20 мин. (Къалай ишлерге кереклиси 16-чы дерсде берилгенди.)

II. Жангы дерс: Айлануудан хапар берну.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу. (Айлануу бояулу мел бла джазылады.)

Асхат ючюнчю классда окъуйду. Асхат, сен кесниги джашаугъа хазырла.

Соруула:

Айтымны члени деб неге айтадыла? Сёз айтымгъа член болур ючюн, ненча шарт керекди? (Къаллай болса да бир соруугъа джууаб этерге, айтымда къаллай болса да бир сёз бла грамматика джанындан байланыб келирге керекди.)

Биринчи айтым ненча сёздеп кюралгъанды? Биринчи сёз не соруугъа джууаб этеди? (Ким?) Къайсы сёз бла байланыб келеди? (Окъуйду.) Аны байланганын къалай билдинг? (Сорууну кючю бла: Ким окъуйду? Асхат окъуйду. Асхат не этеди? Асхат окъуйду.) Ала грамматика джаны бла къалай байлангандыла? (Асхат бирлик сандады, ючюнчю бетни алмашы бла алмашдыргъа боллукъду, окъуйду деген сёз да ючюнчю бетдеди, бирлик сандады.)

Бу юлгю бла къалгъан сёзлени да айырадыла.

Устаз:

— Экинчи айтымда Асхат деген сёз айтымны члени боламыды? Нек болмайды? (Соруугъа джууаб эт-

генликге, айтымны башха сёзлерини бири бла грамматика джанындан байланыб келмейди.) Байланмай келгенин къалай билдинг? (Башха сёзледен Асхатха, андан да башха сёзге соруу салыргъа болмайды.)

— Экинчи айтымда Асхат деген сёзню джибериб окъусанг, «Сен кесинги джашаугъа хазырла» деген айтым кимге айланыб айтылгъаны белгили боламыды? Алай бла Асхат деген сёз айтымгъа член болмай, сёз кимге айланыб айтылгъанын кёрюзеди.

Дерсибизни темасы не эди? (Айланыу.) Айланыу деб неге айтадыла? (Китабда берилген джорукъню окъуйдула.)

III. Бегитну ишле: 281-чи ишни классда, 282-чи ишни юйде этедиле.

Сексен сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Айланыуда тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Запятойну, кёлтюртюу белги-ни джюрютюуюн ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. «Ана тил» китабдан джазылгъан айтымланы эки-юч сохта окъуйдула, айланыу деб неге айтылгъанын айтадыла.

II. Джангы дерс: Айланыуда тыйгъыч белгиле. Қъангада неда плакатда джазылгъан текст бла ишлеу. Айланыула бояулу мел бла неда къызыл туш бла джазыладыла.

Текст

Айланыуда тыйгъыч белгиле

Партия, сенсе башы насыбны! Партия! Сенсе мыйысы халкъны! Сен, Хасан, не бла болушаса къралынга? (Б. Х.) Сизге айтама, джаш иёгерле! Тынгылагъыз, пионерле! (М. К.)

Окъуйдула, башха тюрлю бояу бла джазылгъан сёзлеге эс иедиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтымда айланыу аны къалайында келгенди? Экинчиде уа?

Аладан сора къаллай тыйгъыч белгиле салынгандыла?

Ючюнчю айтымда айланыу аны къалайында келгенди? Айланыу эки джанындан неле бла айырылганды? (,)

Тёртюнчю, бешинчи айтымлада уа? (Аягъында келгенди, аллындан запятой бла айырылганды.)

III. Бегитиу иш. 284-чю ишде запятойланы, башха тыйгъыч белгилени нек салынганларын айта джазыу.

IV. 285-чи ишни юйге бериу.

Сексен тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Айланыуда тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Айланыудан алгъан билимни теренлеу, тыйгъыч белгилени бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. «Терек бачхада» деген темагъа, суратха къараб, сочинение джазыу. (Сурат 288-чи ишде бериледи.)

1. Суратха къараб ушакъ этиу:

— Суратда нени кёресиз? Сабийле не этедиле? Сабийлеге атла бередиле: Ахмат, Коля, Асият, Вера, Мухтар, Фатима.

— Ахмат не этеди? Коля бла Асият не этедиле?..

2. Айланыуу болгъан айтымла къураб айтыу, маджал къуралгъан айтымланы тетрадлагъа джазыу.

ТЕРЕК БАЧХАДА

Джаз келди. Сабийле школну терек бачхасында ишлейдиле. «Ахмат, кел экибиз бирге ишлейик», — деди Вера Ахматха.

Асият да Колягъа: «Джюр, Коля, сен чунгур къаз, мен да терек орнатыйым», — деди. Алай бла, сабийле, экеу-экеу болуб, терекле орнатыб башладыла.

III. Берилген айтымлагъа айланыула къоша джазыу. (287 иш.)

IV. 286-чы ишни юйге бериу.

Тохсининчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иш бла).

Дерсни мураты: Тюз джазыудан, пунктуациядан алгъан билимни тинтиу.

Дерсни барыуу

- I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.
- II. Текстни биринчи кере окъуу.

Текст

1. Багъалы сохтала, школ бачхагъа иги къарагъыз.
2. Сабийле, орамлада, арбазлада терекле орнатыгъыз!
3. Халимат, дерсле бошалдыламы? 4. Къадалыб, билим алыгъыз, пионерле! 5. Туугъан джуртум, джашна сен!
6. Колхозчула бла совхозну ишчилери! Бешджыллыкъ планны болджалдан алгъа толтуругъуз! 7.* Таукел атлагъыз, багъалы джолдашла. 8. Олтур, шохум, хапар айт. 9. Партия, сенсе башы насыбны! Партия, сенсе мыйысы халкъны! 10. Ехтем Кавказ, салам айтама санга, тюрлю-тюрлю ариу мийик таулагъа. (*«Диктантла бла изложеницеле»*, 212 бет.)

III. Айтымла бла окъуб, диктант джазыу.

IV. Экинчи къат окъуу, грамматика ишни толтуруу. Биринчи айтымны членлерин айырадыла (сызычуларыча тюблерин сызадыла), айланыуланы тюблерин эки толкъун сыз бла сызадыла.

V. Тетрадланы джыйыу.

Тохсан биринчи дерс

Дерсни темасы: Халатланы тюзетиу. Къайтаруу.

Дерсни мураты: Халатланы тюзетиу, айланыуу къайтаруу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, халатла бла ишлеу (диктантлада джиберилген халатла бла къалай ишлериклери джетмиш алтынчы дерсде бериледи).

II. Окъулгъанны къайтаруу.

Берилген сёзледен айланыула эте, айтымла къураб джазыу.

Пионер, ючюнчю классны сохталары, эгечим, къарнашым, туугъан элим, ёсген джерим.

Юлгю. Пионерле! Кесигизден гитчелеге юлгю кёргюзюгюз! (Бир къауум айланыуну айтымны ортасында, аягында келирча этиб джазадыла.)

III. Айланууланы башчылагъа бура джазыу. (290-чы иш.)

Юлгю. Шоркъа суула, хар биригиз кюмюш къылыгъызны созасыз. Шоркъа суула кюмюш къылларын созадыла.

IV. 291-чи ишни юйге берну.

Тохсан экинчи дерс

Дерсни темасы: Туура сёзден хапар берну.

Дерсни мураты: Туура эмда авторну сёзлеринден хапар берну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну, окъулгъанны къайтарыу. (294 иш.)

II. Туура сёзден хапар берну.

Китаб бла ишлеу. 295-чи ишни окъуйдула, башха адам бла авторну сёзлерин табадыла, бу соруулагъа джууаб этедиле:

• Соруула:

— Джашчыкъны сёзлери къайсыладыла? (Кёгюрчюнюмю джокъду багъасы. Сатарыкъ тюлме, айтама ачыкъ.)

— Авторну сёзлери уа? (Деб джашчыкъ кёкге ийди кёзлерин, къойдула ала билиб бермезин.)

Экинчи айтымда Зайнебни сёзлерин айырыб окъуйдула, авторну сёзлерин айырадыла.

Устаз:

— Башха адамланы (джашчыкъны, Зайнебни) сёзлерин автор къалай бергенди? (Ауузларындан къалай чыкъгъан эсе, алай.)

— Формасын да, магъанасын да тюрлендиргенмиди? (Огъай.)

— Дерсибизни темасы не эди? (Туура сёз.)

— Туура сёз деб неге айтадыла? (Башха адамны сёзюн автор, формасын да, магъанасын да тюрлендир-

мей, аууздан чыккыганча берсе, аллай сёзге туура сёз дейдиле.)

III. Бегитиу ишле: 296 ишни классда этну. Туура сёзю тубюн сыза джазадыла, окъуб айыргъандан сора.

IV. Юйге иш: «Ана тил» китабдан туура сёзю болгъан айтымла джазаргъа.

Тохсин ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Туура сёзю болгъан айтымла-да джюрютюлген тыйгъыч белгилени ангылату. (Ас: «Тс. ?!» «Тс», — ас.)

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. Джазылгъан айтымланы окъуйдула, туура сёз бла авторну сёзю айырыб джазадыла.

II. Туура сёзде тыйгъыч белгиле бла шагърей этну.

Туура сёзде джюрютюлген тыйгъыч белгилени схемалары бла ишлеу.

Туура сёзде тыйгъыч белгиле

(Тс — Туура сёз, ас — авторну сёзю)

«Тс,» — ас.

Ас: «Тс».

«Тс?» — ас.

Ас: «Тс?»

«Тс!» — ас.

Ас: «Тс!»

Берилген схемагъа эс бёледиле, бу соруулагъа джуаб этедиле:

— Биринчи столбикде туура сёз авторну сёзюню къалайында келеди? (Аллында.)

— Биринчи схемада туура сёз кеси къаллай айтымды? (Хапарлаучу.)

— Экинчиде, ючюнчюде уа? (Соруучу, кёлтюртюучю.)

— Алай бла, туура сёз авторну сёзюню аллында келсе, къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? (Туура сёз кавычкалагъа алынады, туура сёзден сора, ?! салынады, туура сёзден авторну сёзю тире бла айырылады.)

Бу юлгю бла экинчи столбикни да айырадыла, авторну сёзюнден сора келген кёзюде къаллай тыйгъыч белгиле салыннганын айтадыла.

Бегитиу ишле: 297, 298 ишлени классда, 299 ишни юйде этиу.

Тохсан төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Къызыл командир».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын салыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Текстни биринчи кере окъуу, ангыламагъан сёзлерин айыртыу.

Текст

КЪЫЗЫЛ КОМАНДИР

Бир къатын гитче сабийчиги бла, арбагъа миниб, шахаргъа бара эди. Ала тюз джолгъа чыкъгъанлай, атла, бир затдан юркуюб, арбаны алыб къачдыла. Арбачы, не къарыуун да салыб, атланы джоугенлерин артха тартды, алай болгъанлыкыгъа ала къызыу барадыла, арба да ауаргъа аз къалады. Къатын, сабийин да къаты къучакълаб:

— Эй марджа, тутугъуз, тыйыгъыз! — деб къычырды.

Джолда озуб баргъанла бир джанына джанладыла, юйленн къабыргъаларына къысылдыла. Арба джерге джетмей, атла, къутургъанча, чабыб барадыла. Бусагъат арба ауарыкъды, аны юсюндегиле таш джолгъа къуюллукъдула. Билмей тургъанлай, атха миниб алларына къызыл командир чыкъды. Ол кесини атын арбаны аллына кенделен салды. Адамла да, къутургъан атла джууукълашханлай, къызыл командир къачарыкъ болур деб, сейирсиниб къарай эдиле. Командирни аты уа къымылдамай тура эди. Къутургъан атла эс джыйыб, тохтаб къалдыла. Андан сора командир кесини джолуна кетди. («Диктантла бла изложениеле», 235 бет.)

III. Текстни экинчи кере окъуу, уланын салыу, изложениесин джазыу.

Тохсан бешинчи дерс

Дерсни темасы: Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Туура сёзде тыйгъыч белгилени салынууларын бегитну. Эсгертиу диктант джазыу.

Дерсин барыуу

I. Юй ишни тинтну, окъулгъанны къайтарыу. «Юч бала бла юч ана» деген хапарчыкны окъуу, тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыу.

II. Беридген туура сёзлеге авторну сёзлерин кшоша, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыу. (301 иш.)

Юлгю. «Къурманын болайым, дохтур, сабийим бек кючлю ауруйду, тангига чыгъамыды, чыкъмаймыды», — деб кирген адам джанын инджитген затны ханарын ашыгъыш айтды. (С. К.)

III. Эсгертиу диктант.

Текст

Эртде-эртде бир къушну баласы болгъанды. Ол аны уясындан чыгъармай ашатханды, ичиргенди, ёсдюргенди. Джумушакъ тюкчюк табса, алыб келиб, аны тюбюне тёшеб тургъанды. Аны бла бирча ол хауада къалай учарын айтыб, сёз бла юретиб тургъанды. Бир кюн къуш балачыкъ тилегенди:

— Апам, меннге эркинлик бер, кесим да учаллыкма.

— Сен, балачыгъым, акъыл-балыкъ болмагъанса, менсиз учсанг, сабийле таш бла уруб тюшюрюб кюярыкъдыла, алай а сен, джанчыгъым, учаргъа бек талпый эсенг, бюгюн бир сынайым, — деб къуш баласын кенг хауагъа алыб чыкъгъанды. (Сюйюнчланы А.)

IV. Юйге иш: 302-чи ишни этерге.

Тохсан алтынчы дерс

Дерсин темасы: Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

Дерсин мураты: Туура сёзю болгъан хапар къураб джазаргъа юретиу.

Дерсин барыуу

I. Юй ишни тинтну. Бир-эки сохта джазылгъанны окъуйдула, тыйгъыч белгилени нек салгъанларын айтадыла.

II. Туура сёзю болгъан хапарчыкъ къураб джазыу.

Саша бла Исса библиотекада олтурадыла. «Исса, сен къайсы китабны окъуйса?» — деб сорду Саша. Ол анга былай джууаб берди: «Саша, сен Хубийланы Османнны «Тенгле» деген хапарын окъугъанмыса? Мен бу сагъатда аны окъуй турама.»

Алагъа Умар келиб саламлашды. «Умар, былай олтур», — дедн Исса. «Саша бла Умар, меннге эс ийиб тынгылагъыз, мен сизге эки тенгин юсюнден окъуюм, къайсыны джаратсагъыз да айтырсыз», — деб Исса окъуб башлады. (Мындан башха темалагъа да къураргъа боллукъду. Сёз ючюн: «Стадионда», «Почтада», «Клубда» дегенча.)

III. 304 иште берилген схемалагъа кёре, айтымла къураб айтыу эмда джазыу.

IV. 305 ишни этну.

V. 306-чы ишни юйге берну.

Тохсан джетинчи дерс

Дерсни темасы: Авторну сёзлерине туура сёз къоша джазыу.

Дерсни мураты: Туура сёзден алгъан билимни бегитну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтну, окъулгъанны къайтарыу.

Берилген туура сёзлеге авторну сёзлерин къошуб джазыу.

Джай келгенлей, уянама мен да терк, ма сенча джасанама чыммакъ-акъ, къуу болама, къол тиймейин, сора нек? (Гокка ханс бла чыгъанакъны ушагъындан.)

Джашым, бир кесек тирик атла, мамурачлары болгъан айюдю, узайгъан болмаз. (Атасы бла джашыны ушагъындан.)

II. Авторну сёзлерине туура сёзле къоша джазыу. (307 ишни этну).

Юлгю. Ханафий былай сорду: «Солтан, дерследен сора не этериксе?» Солтан джууаб берди: «Ханафий, кел экибиз да къой фермагъа барыб, къойчулагъа болашайыкъ»...

III. «Ана тил» китабладан туура сёзю болгъан тек-

стни окъуу, алада тыйгъыч белгилени салыныуларын айыруу.

IV. 309 ишни юйге берну.

Тохсан сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Мен ким боллукъма».

Дерсни мураты: Байламлы тилни есдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. «Мен ким боллукъма» деген темагъа сочинение джазыу.

1. Ушакъ:

— Сени атанг (неда ананг) къайда ишлейди? Атанг кимди? Ананг а? Сен а ким боллукъса? Ол ишни сен нек джаратаса?

2. Сочинениени планын салыу.

ПЛАН

МЕН КИМ БОЛЛУКЪМА.

1. Мен уллу болсам... (трактористъ, шофер, малчы, устаз...) боллукъма:

2. Мен ол усталыкъны нек джаратама?

3. Ишди джашауну тутуругъу.

4. Мен кесими ол усталыкъгъа бусагъатдан башлаб хазырлайма.

Бир-эки сохтагъа къалай джазарыкъларын айтдыруу.

III. Джазыу иш.

Классда бошайламасала, юйде бошаб келедиле.

Тохсан тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Туура сезде тыйгъыч белгилени бегитиу.

Дерсни мураты: Эсгертиу диктант джазыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.
2. Туура сёзде тыйгыч белгилени джюрютюуню эсге салыу, схемаларын кьангагъа джазыу.

Ас: «Тс.» Ас: «Тс?» Ас: «Тс!»
«Тс», — ас. «Тс?» — ас. «Тс!» — ас.

3. Эсгертну диктант. Текст.

ЗОЯ КОСМОДЕМЬЯНСКАЯ

Совет Союзу Джигити Зоя Космодемьянскаяны хар ким биледи. Фашистле, анга партизанладан хапар айтдырыу ючюн, Зояны бек кыйнагъандыла. Ит фашистле, не кюрешселе да, Зоядан хапар алалмагъандыла. Москвадан кетген заманда ол апасына былай айтханды: «Анам, джигит болуб къайтырма, не джигитча ёлюрме.» Зоя къарыуун аямай джигитча ёлгенди. «Мен ёлюрге кьоркъмайма, халкъ ючюн ёлгенни насыбха санайма!» — деб джигит къыз фашистлени бетлеринне тюркюргенди. (*«Диктантла бла изложениеле», 213 бет.*)

Юйге: 310-чу ишни этерге. Заман кьалса, туура сёзю болгъан айтымла кьураб джазадыла.

Джюзюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: «Туура сёз» темагъа сынау диктант джазыу.

Текст

ДЖАЗ БАШЫНДА

Бу хапар лагерде болгъанды. Лагерде сабийле гокка хансланы юсюндеп хапар башладыла. Ала бизни улуу кьралыбызны кёб джерлеринде болгъандыла. Бир джанчыкъ джаз башында гокка хансла кьалай болгъанларындан быллай хапар айтды: «Мен гокка хансланы февралда джыяма». «Сен тюз айтмайса, гокка хансла мартдан алгъа чакъмайдыла», — деб бир негери сёзге кьошулду. Даулашыугъа бир къызчыкъ да

кѡшулду. «Мартда тѡл, апрелде чыгъадыла», — деди кѡызчыкъ.

«Сабийледен кѡайсы тѡздю?» — деб сорду устаз. Аланы ичлеринден бирн кѡшду: «Барысы да тѡздюле, джаз хар джерге бирча келмейди».

(«Диктантла бла изложениеле», 215 бет.)

* * *

Мындан сора, 101—104 дерследе джылы ичнде окѡулгъаны кѡйтарадыла. 105-чи дерседе грамматика иши бла сынау диктант джазадыла.

Бу дерследе кѡайсы темаланы кѡйтарлыкъларын, сохталаны билимлерин эсге ала, белгилейди устаз.

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
Грамматика, тюз джазыу, тил ёсдюрюу	3

Грамматиканы бёлумлерин окъутууну юсюнден

Сёзю къурамы	4
Тилни кесеклери. Ат.	5
Сыфат	7
Алмаш	7
Этим	9
Санау	10
Сёзлеу	11
Байлам	12
Бош айтым	13
Къош айтым	15
Айланыу	16
Туура сёз	18

Байламлы тилге юретиу

Изложение джазаргъа юретиу	19
Сочинение джазаргъа юретиу	25
Бир къауум сочинениени юсюнден	30
Тюз джазыуну методикасындан талай оюм	38
Пунктуацияны окъутууну юсюнден	39
Грамматика анырыуну схемасы бла юлгюсю	42
Тематика планла	49
Дерслени планлары	54

Эльканов Магомет Казиевич

МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
К УЧЕБНИКУ КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКА

для 3 класса

На карачаевском языке

Издание второе

Редактор *А. Д. Баучиев*
Технический редактор *М. Ф. Перепадя*
Корректор *К. А.-К. Салпагарова*

Сдано в набор 15.08.83.

Подписано в печать 12.06.84.

Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 3.
Гарнитура литературная. Печать высокая.

Усл. п. л. 7,5. Уч.-изд. л. 7.

Тираж 600 экз. Заказ № 4141 Цена 20 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.
Карачаево-Черкесская укрупненная типография
357100. Черкесск, Первомайская, 47.

